

A „palatális” dzs a magyarban

1. Hangtörténetírásunk ma általánosan elfogadott megállapítása szerint a magyar *gy* hang az ómagyar kor folyamán egy zöngés „palatális” affrikátából, a *dzs*-ből¹ alakult ki (E. Abaffy 2003: 304). A folyamat pontos kronológiáját nem ismerjük. A *Magyar nyelvtörténet* című egyetemi tankönyv (Kiss–Pusztai 2003) E. Abaffy Erzsébet írta hangtörténeti fejezeteiben azt olvashatjuk, hogy a *dzs* > *gy* változás „talán már a 13. századtól” megkezdődött, és az ómagyar kor végére zárult le (E. Abaffy 2003: 304), azaz a *dzs* > *gy* „az ómagyar korban zajló tendencia” (E. Abaffy 2003: 119–120), melynek következtében a „*dzs* mindig *gy*-vé válik. (Kivétel két peremnyelvjárás: a felsőőri és a csángó, mely [?] feltehetően az eredeti *dzs*-t őrizte meg.)” (E. Abaffy 2003: 304). Ennek megfelelően az 1526-tal záruló ómagyar kor végén már csak *gy*-t találunk a magyarban (E. Abaffy 2003: 316). Azt, hogy a *dzs* a korszak végére teljesen eltűnt a nyelvterület túlnyomó részének fonémarendszeréből, az bizonyítja, hogy „az oszmán török [!] *ceb* (olv. dzseb) *dzs*-jét helyettesíteni kellett: *zseb*.” (E. Abaffy 2003: 304).

1.1. Ez a kronológia természetesen rendkívül bizonytalan lábakon áll, nem véletlen, hogy a szakirodalomban fellelhető vélemények a *dzs* > *gy* változás kérdésében erősen eltérhetnek a fentebb idézettől. Amiben a leginkább egyetértés látszik mutatkozni a kutatók között, az az, hogy a *dzs* hang a magyar nyelv önálló életének kezdetén még nem volt meg,² hanem valamikor az ősmagyar kor folyamán tűnt fel. De míg a *dzs* magyar nyelvbeli megjelenését E. Abaffy i. sz. 500 előttre (2003: 117, 304), addig Németh Gyula

1 Tárgyalt hangunk jelölése (néha akár egy munkán belül is) nagy tarkaságot mutat: ξ , $d\zeta$, $d\zeta s$, $d\zeta s$, $d\zeta s$, $d\zeta s$. Bonyolítja a helyzetet, hogy a palatalizáltság jele a nyomdahibák és a nyomdatechnikai lehetőségek (esetleg a nyomdász nyelvészeti vagy a nyelvész tipográfiai ismereteinek hiányosságai) miatt alkalmanként állhat az egyes betűk mögött is (pl. $d'zs'$), illetve olyat is láthatunk, hogy aposztrofál ($d'zs'$) helyettesítik. Ismeretterjesztő munkákban (vö. Bárczi 1963: 50) a *dzsj* jelölés is előfordul. – Amennyiben vizsgált hangunkat zöngés palatalizált posztalveoláris affrikataként azonosítjuk (ez a szakirodalom alapján korántsem egyértelmű, bár a leírására használt betűjelek erre utalnak), akkor a magyar egyezményes hangjelölés szabályai szerint jele: *dzs* (a palatalizációs vesszőt az összetett betűjelek esetében a legutolsó betű fölé kell tenni, vö. Deme 1953: 34), a finnugor átírásban: $d\zeta\zeta$ (ζ), az IPA jelölése szerint pedig: ξ^1 .

2 Az ősmagyar kor kezdetére E. Abaffy egy *cs* és egy *cs* affrikátát feltételez (2003: 116), míg Bárczi három zár-rés hanggal (ζ , ξ és esetleg $\acute{c}$) számol (1967: 101).

a bolgár-török érintkezés utánra, azaz nagyjából a honfoglalás idejére helyezi (1912: 454), Baboss Ernő szerint pedig a *dzs* > *gy* változás „a legkorábban a X. században, az ősmagyar kor³ legvégén kezdődhetett meg, s minden bizonnyal átnyúlhatott az ómagyar kor első évszázadába vagy későbbre is” (Baboss 1957: 440).

Hangtörténészeink szerint a *dzs* (elsősorban?, először?) egy hangzóközi *-nycs-* (*-ńč-*) mássalhangzó-kapcsolatból jött létre (Bárczi 1967: 103) denazalizáció révén: *-nycs-* > *-nydzs-* > *-dzs-* (E. Abaffy 2003: 117, 304), szó kezdetén pedig a török jövevényszavak honosították meg, sőt tették igen gyakorivá (E. Abaffy 2003: 121, 304). Szórványosan még a *j* és az (*l* >) *ly* affrikálódása is gyarapította a *dzs*-k számát (E. Abaffy 2003: 119, 304). Bárczi szerint a finnugor *j*, *l̃*, *l* (> *l̃*) mellett a *δ*⁴ (> *l̃*) is megemlíthető az ősmagyar *dzs* ~ *gy* előzményeként (Bárczi 1967: 105).

A manapság általános vélekedés szerint a *dzs* feltűnése és az ősmagyar kor egyéb változásai következtében az ómagyar kor kezdetén két, egymással zöngés : zöngétlen korrelációs viszonyban álló affrikátát találunk a magyar nyelvben: egy alveopalatális [ʔ] *cs*-t és egy palatális [j] *dzs*-t (E. Abaffy 2003: 122, 123), ellenben a *gy* ekkor még nem jelent meg. Ezzel szemben korábban Bárczi nem tartotta lehetetlennek, hogy a *gy* (a *dzs* mellett) már az ómagyar kor kezdetén is megvolt a magyarban (Bárczi 1967: 111). Mint írja: „a *d* + *j* *dzs*-vé olvad össze, ebből azonban talán még az ősmagyar kor végén, talán már az ómagyar korban *gy* fejlődik” (Bárczi 1967: 105). Mindebből az következik, hogy a *dzs* hang „valószínűleg már a honfoglalás idejében váltakozhatott *gy*-vel” (Bárczi 1967: 117).

A *dzs* további sorsát illetően teljes az egyetértés a kutatók között abban, hogy az ómagyar kor folyamán a *dzs* átadta a helyét a *gy*-nek. Ennek lehetséges idejéről Bárczi csak annyit mond, hogy a *gy* változat már „jóval az ómagyar kor vége előtt végleg” elnyomta a *dzs*-t (1967: 114), pontosabb időpontról azonban csak feltevéseink lehetnek. Valószínű, hogy ez a Bárczi említette „jóval az ómagyar kor vége előtt” maximum egy évszázadot jelenthet (azaz a 15. század első szakaszát), mert pár lappal később azt olvashatjuk Bárczi szövegében, hogy a 14. század vége előtt még nem teljes a *dzs* eltűnésének lezáródása, az viszont tudható, hogy a *dzs* semmiképpen sem találkozott az oszmán-török *dzs*-vel (Bárczi 1967: 117). Ezek alapján tehát Bárczi szerint a 15. század végére már biztosan kiveszett a magyarból a *dzs*, hiszen a 16. század eleje már az ómagyar kor vége (1526), amikor az oszmán-török hatás jelentősen felerősödött, amint ezt abból is tudjuk, hogy a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavai „a 16–17. századi oszmán-török nyelvet tükrözik” (Kakuk 1996: 11).

3 Ma használt korszakolás szerint az ómagyar kor 896-tól 1526-ig tartott (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 18, Kiss–Pusztai 2003: 16).

4 A *δ*-vel kapcsolatban Vértés Edit azóta már kimutatta, hogy az „előzmények vizsgálata előtt szükséges arra nyomatékosan utalni, hogy a magyar *-gy-* (?*gy-*) ennek [a *δ*-nek a] megállapításához nem veendő figyelembe, mert minden bizonnyal különnyelvi fejlemény. Nemcsak a szókezdő *j* ~ *gy* igazolható támadhatatlan példákkal – *jön* ~ *gyün*, *jó* ~ *gyógyul*, FU *j-ből származtatható *gy*- kezdetű szavak etimológiája: *gyalog*, *gyökér* stb. – hanem középkori *ly* ~ *gy* nyelvjárásközi megfelelésre is van a *bugyuta* ~ *bulyutá*-tól a *vagy* ~ *vaj*-ig számos példa, sok finnugor eredetű szavunk *gy*-jének vagy *gy* ~ *ly* ~ *j* ~ *l*-jének a rekonstrukciósakor föl sem merült egy alapnyelvi *δ* vagy *δ* kikövetkeztetése, l. a *bogyó* ~ *bojó* ~ *bolyó*, *fül* ~ *fily* ~ *figyel*, *fagy*, *fagyal*, *faggyú*, *négy* rekonstrukcióit, melyekben *l*, *l̃*, *j*, *lj* látható.” (Vértés 2001: 414).

Bárczival (és másokkal) szemben E. Abaffy úgy gondolja, hogy a *dzs* csak az ómagyar kor végére (azaz a 16. század elejére) tűnt el teljesen (E. Abaffy 2003: 304), ami még a Bárczi sugallta 15. századi eltűnésnél is érthetlenebb javaslat, hiszen ha az oszmán-török jövevényszavak *dzs*-jének hanghelyettesítéssel történő átvétele a *dzs* ekkorra lezárult eltűnésének a bizonyítéka,⁵ akkor vélhetőleg pár évtizednél jóval nagyobb időtávlatot kellene feltételeznünk az eltűnő *dzs* és a feltűnő *dzs* között.

Az sem világos, hogy E. Abaffy honnan tudja, hogy „az ómagyar kor folyamán [...] a *dzs* fokozatosan” tűnt el (E. Abaffy 2003: 304, kiemelés tőlem: K. T.), hiszen mint maga is írja, a feltételezett *dzs*-t és a belőle magyarózott *gy*-t teljesen egyformán jelölték, így a változásra, ennek lefolyására (ahogyan persze egyáltalán a *dzs* valaha volt létezésére) semmiféle írásos bizonyíték nincs (vö. Bárczi 1967: 117).

1.2. Mint látható, bőségesen akadnak megválaszolatlan kérdések a *dzs* körül, ami teljesen érthetővé teszi, hogy a korábbi egyetemi tankönyv, a Bárczi–Benkő–Berrár-féle *A magyar nyelv története* (1967) miért beszél meglehetősen óvatosan a *dzs*-ről. A kötet hangtörténeti fejezetében például Bárczi Géza úgy fogalmaz, hogy „a *gy* [...] a régi magyarban jórészt *dzs*-nek hangzott” (Bárczi 1967: 68; kiemelés tőlem: K. T.), majd ennek megfelelően az ómagyar korszak kezdetének mássalhangzórendszerét összefoglaló táblázatban a *dzs*-t helyezve előre egy „*dzs* ~ *gy*” alternációt rögzít (Bárczi 1967: 111), így is jelezve, hogy nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a *gy* már az ősmagyar korban is megvolt a magyarban (Bárczi 1967: 105). Még arra is találunk példát Bárczi szövegében, hogy a *dzs*-t figyelmen kívül hagyva csak *gy*-vel számol (pl. Bárczi 1967: 106, 142; ez utóbbi helyen egy áttekintő táblázatban azzal a megjegyzéssel szerepel a *gy*, hogy a nyelvemlékes korban az ősmagyar kortól fogva ez a hang jelentkezik).

5 Érdemes megjegyezni, hogy az oszmán-török *dzs*-t tartalmazó jövevényszavaink hanghelyettesítései korántsem túl meggyőzőek a középmagyar kor elején még hiányzóknak mondott *dzs* ügyében. Különösen a leggyakrabban emlegetett, mindenki által a *dzs* hiányának bizonyítékaként kezelt *zseb* esetében kell felhívunk rá a figyelmet, hogy ez az egyetlen oszmán-török jövevényszavunk, amelynek adataiban az oszmán-török *dzs* helyén mindmáig kizárólag *zs* áll (Kakuk 1996: 21, 275), ez pedig jelentősen gyengíti a *zseb*-nek döntő érvként való használatát. Különösen akkor, ha azt a nem lényegtelen kérdést is feltesszük, hogy ha az először 1562-ből adatolt *zseb*-ben helyettesíteni kellett a *dzs*-t, akkor a *zseb* néhány „kortársának” első adatában (1575: *dzsidás*, 1604: *Findsanth*, 1607: *dsida*) miként fordulhatott elő mégis ez a hang. Ennek oka – elég nyilvánvalóan – csakis az lehetett, hogy a *cs* zöngés párjaként a *dzs* ekkor már rég megvolt magyarban. Ha nem számolnánk a *dzs* meglétével a középmagyar kor elejétől (sőt akár már a kései ómagyar korban is, nagyjából tövghangzók eltűnése óta, amikor is a zöngéesség szerinti hasonulás miatt a szóvégi *cs*-knek zöngés obstruens elé kerülve zöngésedniük kellett), nehéz lenne megmagyarázni, hogy hogyan és különösen miért váltak az idők folyamán következetesen mindig épp *dzs*-vé (azaz az átadó alakbeli oszmán-törökkel megegyező minőségű hanggá) a korábban *cs*-vel vagy ritkábban *gy*-vel, *zs*-vel lejegyzett (átvett?) oszmán-török eredetű szavaink érintett hangjai, amelyek a napjainkban már csakis *dzs*-vel fordulnak elő: *dzsámi*, *handzsár*, *hodzsa*, *szandzsák* stb. Ezek esetében nem nagyon tehetünk mást, mint hogy azt feltételezzük, hogy az ilyen oszmán-török eredetű szavaink vagy már a magyarba való bekerülésükkor is *dzs*-t tartalmaztak (csak éppen ennek a *dzs*-nek az írásbeli jelölése volt ingadozó), vagy már az átadó oszmán-török alakban is *cs* szerepelt. (A *dzs*-nek a már az oszmán-törökben bekövetkezett zöngétlenedéséről, illetve az átadott hang magyar nyelvbéli *cs*-s, *gy*-s, *zs*-s megfeleléseiről l. Kakuk 1996: 12, 21; vö. még Bárczi 1958: 158.) Azt feltételezni, hogy például egy oszm. *dzs* > m. *cs* > m. *dzs* változás ment volna végbe ezekben a szavakban, jóval problematikusabb, hiszen a *cs* > *dzs* zöngésülés korántsem tartozik az ismert közép- vagy akár újmagyar kori változások közé.

Bárczival szemben a *Magyar nyelvtörténet*-et (Kiss–Pusztai 2003) olvasva azt hihetnénk, hogy a *gy* történetének ómagyar kori kérdései napjainkra mind megoldódtak: ebben az összefoglaló kézikönyvként is használt egyetemi tankönyvben semmiféle bizonytalansággal nem találkozhatunk a *dzs* hajdani meglétét és történetét illetően. A kötet készítőinek bizonyára nem állt szándékában a tudományos vitáknak egy tankönyvbe való beemelése, ám ez az eljárásuk azzal járt, hogy állást kellett foglalniuk a *dzs* korántsem lezárt kérdésében. Állásfoglalásuk azonban erősen vitatható, esetleg téves is, a *dzs* > *gy* változás ugyanis nem tény, hanem a magyar hangtörténetírás egyik távolról sem bizonyított feltételezése, amelynek nemcsak a kronológiája vagy a változás körülményei vitatottak, de magának a *dzs*-nek a valamikori létezése is. Nem véletlen, hogy több jelentős nyelvtörténészünk munkájában megjelenik kimondva-kimondatlanul az a felfogás, amely szerint a *gy*-nek nem okvetlenül volt (különösen nem az ómagyar korban) *dzs* előzménye (vö. Gombocz 1925/1950: 32; Bárczi 1954: 81; Mészöly 1956: 11 stb.; Pais 1950: 4).

2. A *dzs* (*gy*-vel szemben kizárólagos vagy alternatív) meglétének feltételezése viszonylag régóta jelen van a magyar nyelvtörténeti munkákban.

2.1. Először Melich vetette fel, hogy „a mai magyar *gy* megelőzője magyar *dž* lehetett, arra sok körülmény mutat” (pl. a permi *dž* ~ *ž* = magyar *gy*, a török jövevényszókban az óbolgár *dž* > magyar *gy*), épp azért úgy gondolta, hogy az őrségi és a csángó nyelvjárások „*dzs* (v. *dž*) hangja megőrzött régiség” (1913: 110). Nem sokkal később az ófrancia jövevényszavainkról szólva is kijelentette, hogy a „magy. *gy* a történeti kor folyamán lett régibb magy. *dž*'-ből” (1914: 404–405), bár ugyanitt – mindazok számára, akik a *gy* < *dzs* fejlődést kifogásolnák – megjegyezte, hogy „az ófr. *dzs* hangból akár hanghelyettesítéssel is egyszerre vált a szó a magy.-ban *targy > *tárgy* hangalakúvá” (Melich 1913: 405; kiemelés tőlem: K. T.).

2.2. Melich után, vele egy időben Gombocz volt az, aki a *légy* szó etimológiáját vizsgálva arra mutatott rá, hogy ebben a szóban a magyar *gy* egy finnugor *ńdž* (v. *ńdž*) hangcsoportból alakult ki denazalizáció után, és ennek a *gy*-nek a „közvetlen elődje csak *dž* (v. *dž*) lehetett” (Gombocz 1916: 19).⁶

3.1. Annak ellenére, hogy az ómagyar *dzs* > *gy* hangváltozás ötlete koruk legjelesebb nyelvészeinek munkáiban vetődött fel, viszonylag sokáig nem került bele a nyelvészeti köztudatba: egészen Bárczi Géza *Magyar hangtörténet*-ének 1958-ban megjelent második kiadásáig a *dzs* ómagyar kori meglétével a hangtörténészek csak nagyon kevéssé számoltak.⁷ Ekkortól kezdve azonban több vagy kevesebb határozottsággal, de szinte kivétel nélkül minden témában megszólaló megemlíti a *dzs* > *gy* hangváltozást. Nyelvtörténészeink véleményének elmozdulása a *dzs* irányába jól láthatóan ekkor, az 1950-es évek utolsó harmadában következett be, hiszen például Bárczi a Tihanyi alapítólevél elemzése során ugyan megjegyzi, hogy „a XI. században esetleg a *gy*-nek jelzett fonéma közelebb állhatott a *dž*-féle hanghoz, mint ma, mindenesetre idegen nyelvi *dž* helyébe

6 Később Gombocz elállt ettől a véleményétől, és hangtörténetében egy *dzs* fokozat nélküli fgr. *-ńtš-* ~ *-ńdž-* > m. *-gy-* fejlődést tett fel: Gombocz 1925/1950: 32.

7 Az ómagyarban mások is feltételeztek egy *gy*-vé váló *dzs*-t, pl. minden magyarázat nélkül Németh 1929: 8 vagy Moór 1947: 42, 1953: 84.

a magyarban következetesen és nehézség nélkül *gy* lép” (Bárczi 1951: 111), ám a mássalhangzórendszert felvázoló táblázatban és a nyelvmélek mássalhangzóit elemezve már csak a *gy*-ről szól (Bárczi 1951: 110, 115–116).⁸

A hangtörténetírás véleményének megváltozása a legtisztábban Bárczi Géza hangtörténetének két, egymást négy év eltéréssel követő kiadásában látszik. A *Magyar hangtörténet* 1954-es első kiadásában egyáltalán nincs nyoma a *dzs*-nek (vö. Bárczi 1954: 81), az 1958-as átdolgozásban azonban – még ha bizonytalanabban is, mint pár évvel később *A magyar nyelv történeté*-ben (Bárczi 1967: 111) – már úgy fogalmaz, hogy „Nem biztos, hogy e hang [ti. a *gy*] már az ómagyar kor elején általános volt nyelvünkben, lehetséges, hogy *dzs*-vel (*dzs*-vel?) erősen váltakozott” (Bárczi 1958: 119), bő évtizeddel később pedig a Halotti beszéd elemzésében már egészen határozottan úgy nyilatkozik, hogy „a XI. században az uralkodó ejtés *dzs*-féle hang lehetett” (Bárczi 1982: 29).

Hasonló változást láthatunk Benkő Loránd véleményében is a *gy/ dzs* kérdés kapcsán: 1955-ös (egyébként nyelvtudományi publikációinak bibliográfiáiból kifejejtett) *Hangtörténet* című sokszorosított kari jegyzetében nyoma sincs a *dzs*-nek, csak a *gy* kerül elő benne (vö. „tör. *džysnay* > R. *gyisznay*”: Benkő 1955: 52). Ugyanígy nem szól, csak a *gy*-ről mint az *ly* egyik lehetséges folytatójáról az *ly* hang történetét bemutató értekezésében sem (Benkő 1953: 65).

3.2. Hangtörténetírásunk e radikális fordulatára csak egyetlen magyarázatot sikerült találnom: Baboss Ernő 1957-ben a *Magyar Nyelv* 53. évfolyamában megjelent „A magyar népnév ősmagyar kori hangalakjához” című tanulmányát. Baboss ebben az írásában Czeglédy Károly Pais- emlékkönyvben közzétett tanulmányának két kérdésére reagál, melyek közül az egyik a magyar népnév ómagyar alakjainak, és ezen belül a szóbeljei mássalhangzó minőségének ügye. Ezzel kapcsolatban Baboss kifejti, hogy szerinte „számos igen megfontolandó érveléssel támogatható az a feltevés, hogy népevünk ősmagyar kori hangalakja **madžeri* volt, s a szóbeljei *gy* helyén akkor még *dž* állhatott” (Baboss 1957: 438), továbbá azt is mondja, hogy „nagy valószínűséggel feltehető, hogy finnugor (ugor) eredetű szavaink mai szóbeljei, szóvégi és képzőelembeli *gy* [...] hangja finnugor **ńtš* (*ńtš* vagy **tš*, *tš*)-ből zöngésülés útján *dž*-n keresztül fejlődött, s a *dž* hang az ősmagyar kor elején már meglehetősen nyelvünkben vagy annak valamelyik nyelvjárásában. Az ide vonható meglehetősen nagy számú (több mint 20) finnugor, illetőleg ugor eredetű szavunknak, azok számos származékának, valamint a képzős alakulatoknak vallomását is figyelembe véve, az a következtetés is megokoltnak látszik, hogy a **dž* nem is csekély terheltségű fonéma lehetett az ősmagyar nyelv hangrendszerében” (Baboss 1957: 439–440).

8 Nem említi Bárczi a magyar *dzs*-t a francia jövevényszavakról írott munkájában sem, jóllehet a korai francia jövevényszavainak *gy*-jét egy ófrancia *dž*-ből vagy *dž*-ből magyarázza (Bárczi 1938: 12). Más a helyzet Kniezsa Istvánnal, aki meglehetősen következetesen érvel munkáiban a magyar *gy dzs* előzménye mellett (vö. Kniezsa 1947: 242), azt hirdetve, hogy „nem csak az kétségtelen, hogy a magyar *gy* egy eredetibb **dž*-re megy vissza, hanem az is, hogy ezt a hangzását aránylag sokáig, szerintem a XV. század elejéig, keleten még a XV. század végéig is megőrizte. – Ennek az affrikátának a legvalószínűbb hangzása palatalizált **dž* lehetett” (Kniezsa 1962: 311). Ugyanakkor helyesírás-történeti könyveiben – talán a *dzs/gy* problémának a helyesírás szempontjából való lényegtelenége miatt, talán másért – mindenhol palatális *d*-ről (*d*-ről), azaz *gy*-ről beszél, *dzs*-ről soha (vö. Kniezsa 1928: 4, 13–14, 1952a: 15, 22 stb., 1952b, 1959).

Hogy valóban Baboss érvei győzték-e meg például a *dzs* ötletét már korábban is felvető Bárczit és a magyar nyelvtörténet akkori kutatóit, nem tudom. Az azonban tény, hogy az 1950-es évek végétől napjainkig a *dzs* fényes karriert futott be, s mint írásom kezdetén is említettem: mára már hangtörténetírásunk általánosan elfogadott tétele lett, hogy a magyar *gy* hang a „palatális” *dzs*-ből alakult ki az ómagyar kor folyamán.

Ugyan e felfogás terjedése az 1950-es évek vége óta folyamatos, azonban ha mégis meg kellene neveznem egy olyan művet, amelynek hatása – valószínűleg szerzőjének eredeti szándéka ellenére – a nyelvtörténet kutatóit olyannyira a *dzs* pártjára állította, hogy az elődök jóval árnyaltabb megfogalmazásának követése helyett a *dzs*-t egyoldalúan „győztessé” nyilvánították, akkor elsősorban Benkő Lorándnak *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei* című művét említeném (Benkő 1980). Könyvében Benkő maga nem foglalt állást abban a kérdésben, hogy az ómagyar kor kezdetén csak a *dzs* volt-e megtalálható a magyar nyelvben, hiszen munkájában nem az ómagyar kor kezdetére feltételezett nyelvállapotot vizsgálja elsősorban, ráadásul úgy látja, hogy az ómagyar kor kezdetére vonatkozóan „ennek megállapításához biztos kritériumunk nincs” is (Benkő 1980: 78). Mindezzel együtt mégis olybá tűnik, hogy – Benkő *dzs/gy*-vel kapcsolatos kijelentéseinek (1980: 76–78) óvatos megfogalmazása ellenére – ez a könyv, amely az Árpád-kori szövegelemek olvasatában kivétel nélkül *dzs*-vel számol a legvalószínűbb variánsként, és a *gy* meglétét csak a *dzs*-énél jóval kisebb valószínűséggel feltételezi (Benkő 1980: 47–53), volt az, amely a szerző tekintélye következtében – amit jelentősen felerősíthetett még az olvasatok rendkívül alaposan alátámasztott, és például épp a *dzs* alkalmazása miatt nagyon újszerű „hangzása” is –, nagyjából húsz évnyi ingadozás után átbillentette a nyelvtörténészek véleményét a *dzs* kizárólagosságának irányába.

4. De milyen érveket lehet felhozni a *dzs* mellett, vannak-e olyan jelenségek a régi vagy a mai magyar nyelvben, amelyeket csak a *dzs* feltevése magyarázhat meg? A továbbiakban tekintsük át hangtörténetírásunk ezen kérdéseit!

4.1. Az ősmagyar kor tanúsága. A magyar nyelvtörténet közkeletű álláspontja szerint a mai magyar *gy* hang a (finn)ugor eredetű szavak belsejében elsősorban egy palatális nazális + palatalizált affrikáta hangkapcsolatból alakult ki az ősmagyar kor folyamán. Ez a nazális + affrikáta hangkapcsolat a legtöbbek szerint egy *-nycs-* (*-ńťś-*, *-ńć-*) és/vagy *-nyć-* (*-ńťś-*, *-ńć-*) lehetett⁹ (vö. pl. Györke 1940: 41; Bárczi

9 Az *nycs* vagy *nyć* hangkapcsolatok a mai magyar nyelv irányából nézve meglehetősen nehezen elképzelhetőnek tűnnek, valószínűleg nem is lehet/szükséges nekik valódi hangértéket tulajdonítani, mert valójában pusztán olyan szimbólumok (rekonstrukciók), amelyek csak az előzményükre és a belőlük kialakuló hangfejléményre szeretnének utalni, és ha többek is, mint hangérték nélküli, „üres” jelzések (mint amilyeneket pl. a finnugor átírás *ɲ, ʃ, ʒ* betűi takarnak), nem mondanak többet a „valamilyen nazális + valamilyen affrikátá”-nál. Amennyiben az ősmagyar nyelvre a mai magyarra jellemzőbb visszaható igazodási-hasonulási folyamatokat feltételezzük, akkor sokkal inkább egy – finnugor átírással jelölve – *ńć* vagy *ńć* (az *n* fölül szándékosan maradt el a vessző, mivel az *ń* betű esetében a diakritikus jel nem a palatalizáltságot, hanem a palatális képzési helyet jelöli, az *ńć* vagy *ńć* hangkapcsolatokban azonban éppen az *n* posztalveoláris és alveoláris képzési helyét szeretném kiemelni), – magyar egyezményes hangjelöléssel – *ńcs* vagy *ńć* hangkapcsolatot kell elképzelnünk, ha pedig úgy gondolnánk, hogy a képzés helye szerinti hasonulás előreható volt az ősmagyarban (pl. török hatásra; vö. Szilágyi N. 1999: 362), akkor egy *ńťś*-vel (azaz *nyty*-vel) kellene számolnunk.

1954: 84, 1958: 126, 1967: 103; Hajdú 1966: 109, 1981: 112; E. Abaffy 2003: 117 stb.), de számos további ötlet is felvetődött: *ńś* ~ *ńź* vagy *ńťś* ~ *ńďź* (Gombocz 1909: 227), *ńďź* (v. *ńďź*) (Gombocz 1916: 19; Pais 1953: 287). A közismert magyarázat szerint ez a nazálisos hangkapcsolat a korai ősmagyar korban az affrikáta zöngésedése után denazalizálódott (Németh 1912: 454; Baboss 1957: 439; Hajdú 1966: 110; a folyamatot az ősmagyar kor előttre datálva: Pais 1953: 287), és így jött létre egy *nycs* > *nydzs* változás után a *dzs*.

Ez a feltevés a magyar nyelvtörténet és a finnugrisztika mai állása szerint tökéletes összhangban van az *mp* > *b*, *nt* > *d*, *ńk* > *g* változással, és ezek mintegy igazolják is a *dzs* efféle kialakulását. Ennek az elképzelésnek azonban – bármilyen tetszetős is – van egy alapvető és orvosolhatatlan hibája, ami miatt le kell mondanunk arról, hogy az ősmagyar kor feltételezett hangállapotait nyomósabb érveként vegyük figyelembe: sajnos az efféle rekonstrukciókban megtestesülő ismereteinket nem tudásként, csak „hitbéli meggyőződésésként” tarthatjuk számon. A nyelvtörténész igazából nem tudja, hogy valóban egy *nycs* hangkapcsolat volt-e a magyar *gy* egyik távoli előzménye, hanem csak ezt hiszi. Nyelvelmékek híján a történeti-összehasonlító nyelvészet pusztán hipotéziseket állít fel, amikor különböző alakokat rekonstruál, ám ezek megbízhatósága korántsem kifogástalan. A dolog lényegét Szilágyi N. Sándor nagyon pontosan (bár bizonyára sokak számára fájdalmasan) így fogalmazta meg *A szent mokus, avagy a módszer buktatói* című írásában: „A nyelvész [...] az ilyen hipotézisekről már csak szégyenletében sem mert valószínűségi terminusokkal beszélni. Nem azt mondta tehát, hogy *igen nagy annak a valószínűsége*, hogy ez vagy az a szó finnugor vagy honfoglalás előtti török eredetű (hiszen ki fogja azt neki elhinni, hogy amit ő művel, az tudomány, ha semmiről sem tud bizonyosat mondani?), hanem azt, hogy *be van bizonyítva*, hogy az. Pedig nincs bebizonyítva. Bebizonyítva akkor lenne, ha volna rá lehetőségünk, hogy adatokkal igazoljuk először is magának a finnugor alapnyelvnek a hajdani meglétét, majd onnan kezdve folyamatosan adatolni tudnánk a szó vagy más nyelvi elem útját legalább a nyelvelmékes (ómagyar) korig. Csakhogy éppen ez az, ami lehetetlenség. Ha egy hipotézist nem lehet sem igazolni, sem cáfolni, akkor csak két dolgot lehet tenni vele: elvetni vagy hinni benne. Elvetni kár lenne, hiszen szép is, meg különben sem tudunk helyette jobbat, hinni kell hát benne. Ilyen módon az összehasonlító-történeti nyelvészet nem egészen olyan tudomány lett, mint a többi, hanem hovatovább amolyan hitbéli meggyőződés és elkötelezettség kérdésévé is vált” (Szilágyi N. 1999: 347).

A hitbéli meggyőződésből és elkötelezettségből fakadó tévedésektől sajnos nem véd meg a történeti-összehasonlító nyelvészet kutatási módszere sem (erről l. Szilágyi N. egész tanulmányát, különösen: 347–349), ugyanis épp magába a módszerbe van belekódolva az egyébként már Saussure által is megfogalmazott (és ebben a keretben megoldhatatlan) legfőbb probléma: „a nyelvész a rekonstrukció során a jelenből visszafelé haladva jut el a vélt elődnyelvig, ám miután ezt valamilyen rendszerbe foglalta, már erre a közös ősnyelvre hivatkozva állapít meg későbbi, közties alakokat. Mindez egy olyan módszertani circulus vitiosus eredményez, amelynek során »az, amivel magyarázunk (az alapnyelv), annak segítségével jött létre, amit vele magyarázni akarunk« (Róna-Tas 1978: 133)” (Fehér 2011: 114).

A *dzs/gy*-re visszatérve: semmilyen biztos tudásunk nincs arról, hogy a feltételezett nazális + affrikáta hangkapcsolatból (bármilyen is volt ez) épp *dzs* jött létre, és nem valamilyen más hang. És minden valószínűség szerint ezt soha nem is fogjuk megtudni, hiszen egy olyan nyelvtörténeti korból kellene a mássalhangzók hangszínére, képzésére vonatkozó megbízható adatokra szert tennünk, amely korról ennél sokkal általánosabb tényeket sem tudunk, például nem tudjuk biztosan, hogy a ma magyaroknak nevezett nyelv „önálló élete” hol, mikor kezdődött, sőt még azt sem tudjuk biztosan (bármennyire is ezt az álláspontot vallja a finnugristák többsége, vö. Honti 1997), hogy létezett-e a vogulokkal, osztjakkal közös ugor alapnyelv (vö. Gulya 1977: 118, 1981: 375; Salminen 1997: 91; Hajdú–Domokos 1978: 85), a finnugor és uráli alapnyelvről már nem is beszélve. Mindezek fényében meglehetősen nagy merészség olyan pontos hangszínre vonatkozó kijelentéseket tenni, hogy például az uráli/finnugor alapnyelvre feltételezett *nyc* (vö. Hajdú 1966: 109, 113) – amiből egyébként egy *dz* alakulhatott volna ki, ha nem „változik” alveolárisból posztalveolárisra az évezredek folyamán – az ősmagyar denazalizáció kezdetén már *nycs* volt.

Amennyiben ezt az *nycs*-t elképzelhetőnek tartjuk az ősmagyarban, akkor ugyanezzel az erővel elképzelhetőnek tarthatunk akár egy *nyty* (*ńty*)-t is¹⁰ (hozzá tetszetős, kifogástalan nyelvtörténeti módszerrel gyártott elméletet fabrikálni nem volna különösebben nagy munka), amiből zöngésedés utáni denazalizációval közvetlenül származhatna a *gy*. Ennek az ősmagyar *gy*-nek a meglétével számolva ráadásul sokkal zökkenőmentesebben lehetne magyarázni a nem nazális hangkapcsolatból származtatott mai magyar *gy*-ket is – amelyek jelenlegi ismereteink szerint palatális *j*-ből és *ly*-ből (továbbá *l*-ből és *δ*-ből is) eredeztethetők (Bárczi 1954: 84, 1958: 126; Hajdú 1966: 113) –, akárcsak a *d* + *j* összeolvadásából és a *g* > *gy* változásból (vö. Deme 1941, 1942) keletkező hangokat, amelyeket szintén jóval nehezebb *dzs*-ként elképzelni, mint *gy*-ként.¹¹

10 Vö. a 9. lábjegyzetben írottakkal. – Egyébként a *ty* ősmagyar kori feltevése szerintem semmivel sem problémásabb, mint egy palatalizált *cs*-é vagy *č*-é, hogy egyes affrikáták és réshangok erre a korszakra feltételezett *kakuminális* ejtését ne is említsem. Azt pedig már elképzelni sem bírom, honnan lehet megtudni olyan „finom” fonetikai információkat egy ősmagyar hangról (ebben az esetben éppen a jelen írásban vizsgált *dzs*-ről), hogy „enyhén [!] palatalizált ejtésű” volt (Bakró-Nagy 1999: 286; kiemelés tőlem: K. T.).

11 Az ősmagyar korban is akad több olyan jelenség, ami még az inkább a *dzs*-s olvasatok felé hajló Benkő Lorándot is arra sarkallta, hogy engedményeket tegyen a *gy* variáns javára, vagy legalábbis elgondolkozzon ezen: „A legtöbb nehézséget okozó kategóriák a következők: 1. A *d* végű igék felszólító módú alakjai [...], melyekben az igevégi *d* a módjelet képviselő konsonánssal olvad össze. 2. Az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v*-töví igék felszólító módú alakjai [...], melyeknek ma is eléggé homályos eredetében még mindig spiránselőzményük affrikálódása jöhet leginkább számításba [...] 3. A HB. *ge* írásmódú kötőszója, melynek konsonánsa itt aligha őriz eredetibb állapotot, hanem jóval valószínűbben a *de* forma másodlagos, palatalizációs fejlődménye [...]. 4. Mindazok a viszonylag nagyszámú szóalakok, melyekben a kérdéses hang több-kevesebb valószínűséggel eredetibb *l* > *ly*-re megy vissza [...]. Mindezeknek a kategóriáknak a *g*-vel jelölt hangja bizonyos előzménybeli ellentétben áll szövegeink azon szóalakjaival, melyekben a *g* jel ősi (< fgr. *-ńč stb.) vagy idegen nyelvi *ž* előzmény közvetlen folytatója [...]. Azok az affrikációs, palatalizációs folyamatok ugyanis, melyek a *d* + palatális spiráns, továbbá a *d*, *j*, *ly* előzményeknek az említett kategóriákbeli továbbfejlődését eredményezték, elvileg, illetőleg a pusztá fonetikai relációkat tekintve *ž*-be és *gy*-be egyaránt torkollhattak” (Benkő 1980: 77).

Az **nycs* vagy épp az **nyty* feltevése azonban csak feltételezés, nem több egyik sem adatokkal soha nem bizonyítható hipotézisnél vagy ötletnél, amelyekkel addig nem is érdemes foglalkozni, amíg meg nem válaszoljuk „azt a kérdést, hogy a kikövetkeztetett alapnyelvi hangok mennyiben tekinthetők realitásoknak és mennyiben csak szimbólumoknak, egy hangmegfelelési képlet összefoglalásainak” (Bárczi 1962: 1).¹² A válasz megszületéséig szerencsésebb úgy nyilatkoznunk, hogy a bizonytalanságok és a módszeren eleve adott hibái miatt az ősmagyar korról meglevő ismereteink nem adnak semmiféle érdemi fogódzót a *dzs/gy* problémáinak a megoldásában.

4.2. A magyar nyelvbe bekerült jövevényszavak tanúsága. Egyes kutatók szerint a magyar *gy* „honfoglalás előtti török jövevényszavakban török *dž*, helynevekben *tót dz*, horvát *dj* helyén jelentkezik. Ez pedig arra mutat, hogy a *gy* ősmagyar előzője valami *dž*, vagy *dž*-féle hang lehetett” (Kniezsa 1947: 242). Baboss ehhez még hozzáteszi, hogy a „*dž* hang ősmagyarorkori megléte mellett bizonyítanak nyelvünk honfoglalás előtti óorosz jövevényszavai is. Kniezsa mutatott rá először *lengyel* (< óor. *лѣдѣанѣ* [o: *lędžanę*]) szavunk magyarázata kapcsán, hogy abban *gy* hangunk ősmagyar előzője *dž*, *dž*-féle hang lehetett (MNy. XLIII, 242). Később azonban *szégye* szavunkat az óorosz *sędža* (> mai or. *ceжа*) átvételének magyarázva Kniezsa a *dž*-ről úgy nyilatkozott, hogy ezt a magyarság »olyan hanggal vette át, amelyből később *gy* fejlődött« (A magyar nyelv szláv jövevényszavai I, 495). Tekintve, hogy mind az átadó, mind az átvevő nyelv más-salhangzó-rendszerében megvolt, illetőleg meglehetett a *dž* hang, valószínűnek tartható, hogy a szóban forgó óorosz jövevényszavakat is *dž*-vel vettük át, s a *dž* > *gy* változást ezekben is már a magyar nyelv ejtette meg” (Baboss 1957: 442). Kniezsa később még azzal is kiegészítette mindezt, hogy „a magyar *gy* még a XV–XVI. század tájékán is *dž*-szerűen hangozhatott, mert a román *dž* hangot a régi magyar emlékek többször *gy*-vel írják át [...]; – a szlovák *Prievidza*, *Paludza*-félék *dz*-je azonban a X. század eleje után semmi esetre sem hangozhatott *d*-vel!” (Kniezsa 1962: 310).

Mindezeknek azonban ellent kell mondanunk: a magyarba bekerült jövevényszavak semmi módon nem bizonyítják a *dzs* bármikori meglétét a magyarban, hiszen – mint Bárczi fogalmazott – például „a szlovák *dž*-nek megfelelőhetett a magyarban hanghelyettesítéssel *gy* is, másrészt nem biztos, hogy a szlovák hang a magyar átvételkor *dž* volt, lehetett *d* is” (Bárczi 1958: 119).

Ez a probléma, hogy az idegen nyelvi átadó alak átadáskori hangalakja biztosan valamilyen *dzs*, *dzs*-féle hang volt-e az érintett idegen nyelvben, illetve hogy az átvevő magyar nyelvben ténylegesen mely hangok voltak meg ugyanakkor (azaz nem hanghelyet-

12 Vértés Edit a *gy* előzményeként számon tartott, „az uráli hangtanban nélkülözhetetlen δ és δ' ” kapcsán fejt ki, hogy maga a δ és a δ' is csak szimbólum: „nem valamelyik alapnyelvben létező hangra, hanem a túlterhelt *l* szabályos megfelelési sorából levált megfelelési sorra utaló szimbólum” (Vértés 2001: 422), amelyre csak azért van szükség, hogy a későbbi, a mai nyelvekben megfigyelhető sokféle-séget az alapnyelvig visszavezessék. Tanulságos ezzel kapcsolatban Laziczius Gyulát idézni, aki egykor már felhívta a figyelmet a finnugor módszertannak erre a nem igazán szerencsés eljárására: „Ha minden egyes különnyelvi ténynek mindjárt alapnyelvi jelentőséget tulajdonítanánk, ha az egyes megfelelések kedvéért minduntalan újabb és újabb alapnyelvi hangokat kellene feltételeznünk, akkor a kikövetkeztetett »alapnyelv« egyszeribe a világ leggazdagabb jelrendszerévé duzzadna, valójában pedig nem lenne egyéb, mint óriási lomtár, amelyben módszertelen hasonlításaink »eredményei« hevernek” (Laziczius 1932: 88).

tesítéssel, *gy*-vel, *cs*-vel stb. vettük-e át az érintett szót), a *dzs* esetében megoldhatatlannak látszik. Ebben a kérdésben a Bárczi által a szlovák eredetű szavainkra megfogalmazottakat bátran tekinthetjük érvényesnek más nyelvek, így az ótörök, a horvát, a román és az óorosz esetében is, de bizonyára akár további ellenérveket is találhatnánk.

A román jövevényszavak *dzs*-je kapcsán például elmondhatjuk, hogy ez nem tekinthető különösebben erős érvnek, hiszen a románban van *gy* és *dzs* hang is, és mindkettőt átvehettük *gy*-ként. Tudni lehet ugyanis, hogy bizonyos magyarral érintkező román nyelvjárásokban – „Nyugat és Észak-Erdélyben általában – a *t*, *d* és *n* hangok *e* és *i* előtt *t*, *d* és *n* módjára, tehát a magyar *ty*, *gy* és *ny* hangokkal többé-kevésbé azonosan hangzanak” (Gáldi 1941: 359; l. még Márton 1969: 52, 1972: 60–62, 89–90, Bakos 1982: 29), valamint hogy a „román *ghe*-, *ghi*- hangkapcsolat” esetében a „románban itt *g*’, esetleg *d*’ realizáció él, ez a magyarban természetesen *gy*-ként jelenik meg” (Bakos 1982: 31), továbbá hogy a „román [*dzs*] *gy* realizációja sem ismeretlen Észak-Erdélyben” (Bakos 1982: 46). Túl ezen gyengíti a románból *dzs*-vel történt átvétel lehetőségét az is, hogy a román–magyar nyelvi érintkezés, különösen a románok Erdélybe való betelepülésének kései kezdete (vö. Köpeczi 1986. I, 301–305) miatt valószínűtlennek látszik, hogy a románok a(z ó)magyar *dzs*-vel találkoztak volna, hiszen ez a román–magyar nyelvi érintkezések kezdetén már – ellentétben a Kniezsa által feltételezettekkel – nemigen volt meg a magyarban. Tehát a román jövevényszavak alapján semmiképpen nem bizonyítható egy magyar *dzs* egykori létezése.

A magyarországi latinból a magyarba átkerült *ge*, *gi*-t és *de*, *di*-t, azaz a magyarországi latin kiejtése szerint *gye*, *gyi*-t (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 294; Kiss–Pusztai 2003: 386) tartalmazó szavak (*gyehenna*, *gyömbér*, *gárgyán* stb.) szintén inkább arra bizonyítékok, hogy ezek átvételének idején nem volt *dzs* a magyarban, mert ugyan természetesen elképzelhető lenne, hogy ezek átvétele során először egy *gy* > *dzs* hanghelyettesítés történt, majd ezt hamarosan követte egy *dzs* > *gy* változás is, azonban ez csak kevésbé valószínű.¹³

Összegzésül azt mondhatjuk, hogy a magyarba bekerült jövevényszavak nem szólnak igazi bizonyítékul az (ó)magyar *dzs* egykori megléte mellett, hiszen minden megfigyelhető jelenség megmagyarázható *dzs* nélkül, a *gy* hang segítségével is.

4.3. A magyarból kölcsönzött szavak tanúsága. A magyarból idegen nyelvekbe átkerült szavaink közül elsősorban a magyar népnév oroszországi előfordulásai azok, amelyek „a szóközépi eredetibb *đž* hang feltevése mellett bizonyítanak” (Baboss 1957: 441): „Az oroszok a keleten maradt magyarság nevét *Možary* alakban őrizték meg, ami arra vall, hogy még *dž*-szerű hangalakban vehették át, olyan hanggal, amely az ő ószláv eredetű **dj*-ből származó hangjukhoz állhatott közel” (Kniezsa 1962: 310).

13 A legvalószínűbb természetesen az, hogy a hazai latinban pontosan ugyanazt a hangot ejtették a tárgyalt hangtani helyzetben, mint ami a korabeli magyarban megvolt: ha *dzs* volt, akkor *dzs*-t, ha *gy* volt, akkor *gy*-t. Erről azonban szakirodalmi ismeretek híján nem igazán tudunk nyilatkozni, mert lényegében csak a kérdéskör megoldatlanságával szembesülhetünk (vö. Fludorovits 1930: 281–285, 1937: 20–25). Azt mindenesetre megemlítem, hogy Fludorovits felveti, hogy „Nincs kizárva az sem, hogy egy magy. *gy* hang [a velencevidékivel megegyező ejtésű] *dz*-re menjen vissza s ez esetben a lat. *gy* (*e*, *i*)-nek a velencevidéki *dz* (*e*, *i*) ejtés is alapul szolgálhatott volna, de ez a magyarázat helyesírásunk egyéb sajátosságai miatt elvileg is elfogadhatatlan” (1937: 24).

Mindez természetesen nem teljesen elképzelhetetlen, mivel azonban a közvetlen orosz–magyar érintkezésből származó átadás mellett vagy helyett nagy valószínűséggel szóba jöhet valamelyik (török) nyelv közvetítő szerepe is, Kniezsa véleményével szemben legalább ennyire hihető magyarázat a Németh Gyuláé, aki szerint az orosz *mazsar*, *mozsar* elemű helynevek egy tatár *madzsar* alakon keresztül kerülhettek az oroszba (1930: 335), így a magyar *dzs/gy*-vel kapcsolatosan semmit nem tudhatunk meg belőlük.¹⁴

Az ímént a 4.2. pontban már elmondottaknak megfelelően csak rendkívül bizonytalan érvként lehetne elfogadni a románba átkerült szavakat is, hogy tudniillik „Ugyancsak *dž*-vel vették át a románok régebben a magyar *gy* helyén álló hangot. A románban a magyar *gy*-nek általában *dž* (írva *ge*, *gi*) felel meg [...]. Jellemző viszont, hogy a románok a szerb-horvát *dj*-t palatalizált *dž*-vel helyettesítik, amelyet az irodalmi helyesírás *de*, *di*-vel jelöl [...]. Megjegyzendő, hogy a románok a később átvett helynevekben (és nyilván jövevénytiszavakban is) a magyar *gy*-t szintén *dž*-vel, *d'*-vel veszik át [...]. Néhány esetben *j* a román újabb megfelelője” (Kniezsa 1962: 310–311).

Ha Kniezsa román fonetikai pontatlanságaitól és a már említett kronológiai összeférhetetlenségtől eltekintünk (azaz attól, hogy a román–magyar nyelvi érintkezések kezdetén már akkor sem lehetett a magyarban *dzs*, ha ennek a hangnak a létezését egyébként elfogadjuk), a magyarból a románba átkerült kölcsönszavak esetében akkor is sokkal inkább a román nyelvjárások hangrendszerének sajátosságai, elsősorban fonotaktikai mintái határozhatták meg, hogy mikor lett egy magyar *gy*-ből vagy épp *dzs*-ből a románban *dzs* vagy *gy*. A román nyelvatlasz első három kötete szerint például a magyar *gy*-t a legtöbbször *gy*-vel vették át, de akad *d*-vel, *g*-vel, *dzs*-vel való átvétel is (Márton 1942), és ezt nyugodtan feltételezhetjük a korábbi időszakokban is.

4.4. A magyar *dzs/gy* hang idegen nyelvű írásbeliségben való jelölése. Korlátozott mértékben – feltételezve, hogy az idegen nyelvű lejegyző a magyar hangzást kívánta visszaadni, és nem a saját anyanyelvébe (akár hanghelyettesítéssel átkerült) magyar eredetű jövevénytiszót lejegyezni – szolgáltathatnak adatokat számunkra a *dzs* ügyében bizonyos idegen nyelvek lejegyzési megoldásai is. Mivel a honfoglalás utáni magyarországi nyelvemlékeink között nem latin betűs meglehetősen kevés akad, elsősorban a külföldi arab és görög betűs nyelvemlékek jöhetnek szóba.

Közismert, hogy az arab források a *magyar* népnévben és a *gyula* méltoságnévben *dzs*-t jelölnek (Jakubovich–Pais 1929: 2–4; Elter 1997), az azonban fölöttébb kétséges, hogy az arabul lejegyzett formák mennyiben tekinthetők bármiféle magyar hangalak tükrözőjének, hiszen ezek a szavak bizonyosan többszörös áttételen keresztül érkeztek meg lejegyzőjükhöz. De ezen kívül azért sem használhatók az arab emlékekben fennmaradt adatok a *dzs/gy* kérdés eldöntésére, mert tudvalevő, hogy „a *dž* az arabban fonéma [pontosabban: a *ɟ*-nek van *ɟ* ejtése is], s a *gy* hang nincs meg az arab nyelv

14 Lásd még erről a Róna-Tas által írottakat, aki az 1235 után a Volga jobb partján szétszóródott magyarok településeinek neveiben található *Mozsar*, *Mocsar* stb. alakok bizonyos változását a régióban beszélt csuvas, tatár, cseremis és más nyelvekben mindenütt végbement változásokkal magyarázza, hozzá téve, hogy a „közvetítő nyelvektől és az orosz nyelvjárásoktól függően alakult az eredeti *dzs* hang sorsa” (Róna-Tas 1996: 230).

mássalhangzórendszerében: így az arab feljegyző abban az esetben is, ha *gy*-t hallott a szóban, hanghelyettesítéssel *dž*-vel [ɟ: *dzs*-vel] jegyezte volna fel népvünkét” (Baboss 1957: 440).

A görög nyelvű és görög betűs szórványemlékeink közül Bíborbanszületett Konsztantin *De administrando imperio* címen emlegetett munkája tartalmaz olyan magyar (eredetű) szavakat, amelyekben *dzs* vagy *gy* volt. A *μεγέρη* (*megyer*), *κουρτουγεμάτου* (*kürtgyarmat*) és *γυλάν, γυλὰς* (*gyula*) szavak (Jakubovich–Pais 1929: 8–10) azonban – a *γ*-nak egyértelműen *j* hangértéke miatt – határozottan magyar *gy*-re mutatnak (Bárczi 1982: 29), és semmiképpen nem indokolják a *dzs* feltételezését.

4.5. A magyar *gy* betű története. A magyar nyelvtörténetben a *dzs* egykori meglétének legfontosabb bizonyítékaként szokás említeni, hogy a magyarban a *gy* hang jelölésére – a helyesírásunk logikájából következő <*dy*> helyett – a <*gy*> betű használatos, ami a régiségben is így volt, eltekintve a ritkábban előforduló *gi*-től, *gj*-től, az egészen kivételesnek számító *gh*-től és a kancelláriai helyesírás első korszakában általános *g*-től. Ez a „*g*-s írásmód – mint Benkő fogalmaz – maga is a *ǰ*-s kiejtés jelentékeny bizonyítéka” (Benkő 1980: 76), hiszen az a körülmény, hogy „latin betűs írásunk e hangra a *g* jelet foglalta le, melynek a IX–XII. században francia és olasz hangértéke palatális magánhangzó előtt *dzs* volt, arra mutat, hogy a XI. században az uralkodó ejtés *dzs*-féle hang lehetett” (Bárczi 1982: 29). Ezt az érvelést elfogadva a *g*, *gy*, *gi* betűknek a *dzs*/*gy* hangértékben való használatát valóban egyértelműen olasz(os) hatásnak szokás tekinteni a magyar helyesírásban (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 65, 68; E. Abaffy 2003: 285).¹⁵ Ezt valószínűsíti Fábíán is, aki kifejti, hogy a latin *ge*, *gi* betűket észak-olasz mintára ejtették a magyarban is meglévő *dzs* (!) hanggal (Fábíán 1977: 421–423). Tényként állapítja meg, hogy „Mivel az ómagyar nyelvben megvolt a *dž* hang, még csak *dž* > *d'* hanghelyettesítést sem kell feltételeznünk az olaszoktól *dž*-vel hallott szavak átvételekor. [...] Bár az ómagyar *dž*-ből később *d'* fejlődött, a korábbi jelölésmód, azaz *gy* továbbra is megmaradt.” (Fábíán 1977: 423).

Fábíán ez utóbbi kijelentésével azonban vitatkoznunk kell, mert ez éppen nem bizonyítéka, hanem legfőbb akadálya annak, hogy a <*gy*> betűre a *dzs* hang létezésének bizonyítékaként tekintsük: amennyiben a <*g*(*y*)> betű *dzs* és/vagy *gy* hangértékű is lehetett, akkor épp akkora a valószínűsége annak, hogy a kettő közül bármelyik vagy épp mindkettő jelölésére használják.¹⁶ Abból, hogy az észak-olasz vagy észak-keleti/keleti francia nyelvjárásokban bizonyos latin *g* előzményű hangok *dzs*-nek, *dzs*-nek¹⁷ vagy

15 E. Abaffy megemlíti ugyan azt a lehetőséget is, hogy az olasz mellett a németországi latin ejtés is hathatott a magyar <*gy*> betű kialakulására, merthogy a németországi latinban „a *ge*, *gi* betűkapcsolatnak *gye*, *gyi* ejtése alakult ki” (E. Abaffy 2003: 285), ezt a kijelentést azonban a németből mindig is hiányzó *gy* hang miatt nem tudom értelmezni, különösen akkor nem, ha igaz Fludorovits azon megállapítása, hogy „Németországban a IX–X. sz.-tól kezdve a latin szöveg olvasásában a *g* (*e*, *i*)-*t* *j* (*e*, *i*)-nek ejtették” (1937: 22).

16 Az „olaszos latin ejtésen alapuló ómagyar helyesírásunkban a *g* (*ge*, *gi*, *gy* stb.) jel *d'* (*gy*) fonémát s *dž*-t is jelölhetett egyaránt” (Baboss 1957: 438–439).

17 A *dzs* palatalizáltságára a mai, de a régebbi francia hangtörténetek sem szoktak utalni (vö. Zink 1991: 103; Picoche–Marchello–Nizia 1996: 186; l. még Melich 1914: 404, további hivatkozásokkal, Herman 1966: 145). – A latin *g*-ből kialakult *dzs* hang „palatalizáltságának” megemlítésében bizonyára nem is a tényleges artikuláció leírásának szándéka játszott a főszerepet, hanem azt kívánták

éppenséggel *gy*-nek (!) hangzanak,¹⁸ nem következik, hogy a magyarban is volt *dzs*, *dzs* vagy éppenséggel *gy*, csak azt tudhatjuk biztosan, hogy vagy egy hasonló, vagy egy pontosan azonos hangzású, hangszínű magyar mássalhangzót épp ugyanúgy jelöltek, mint ahogy ez a hazai latinban szokásos volt. Merthogy minden bizonnyal helyesebb a <*gy*> betűt nem az olasz vagy a francia ejtés közvetlen hatásának tekintenünk, hanem inkább a magyarországi latin kiejtésből származtatnunk, aminek „kiejtésbeli gyökerei a kereszténység felvételének idején hozzánk került szláv [!], német és olasz papok nyelvhasználatára, illetőleg ennek keveredésére mennek vissza” (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 294), és amely hazai latinról az egyébként a *dzs*-t támogató nyelvtörténeteink is azt írják, hogy benne a *ge*, *gi* betűket *gye*, *gyi*-nek olvasták, mondták (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 294; E. Abaffy 2003: 285; vö. Fludorovits 1937: 4, 23).¹⁹

4.6. A mai magyar nyelvjárások tanúsága. Néhány nyelvtörténészünk szerint a déli csángóban és a felsőöri nyelvjárásban (valamint tegyük hozzá, hogy ezeken kívül az északi csángóban és a Belső-Mezőség több falujában is, l. Murádin 1970: 335–336) a *gy* helyén álló *dzs* az eredeti ómagyar *dzs* folytatása (Baboss 1957: 440–441; E. Abaffy 2003: 304). Miként Benkő fogalmaz: „egyes keleti és nyugati perem-nyelvjárástípusainkban a köznyelvi *gy/ty* korreláció helyét ma is *ž/cs* foglalja el, mely – legalábbis fejlődési kiindulásait tekintve – nagy valószínűséggel megőrzött régiség” (Benkő 1980: 77). Baboss szerint az e nyelvjárásokban található (általa minden indoklás nélkül „*dž*”-re javított) *dzs* (Baboss 1957: 440) megőrzött régiség voltát az bizonyítja, hogy ellenkező esetben egy „*gy* > *dzs* változást kellene feltennünk, amire azonban példát sehol nem találunk. Mindenképpen megokoltnak éppen e feltevések fordítottja látszik: az, hogy e két nyelvjárásban nem történt meg a *dž* > *gy* változás, arra mutat, hogy e nyelvjárások *dž* hangja – számos egyéb jelenség mellett – megőrzött régiség. Ezt a jelenséget mindkét nyelvjárásban – egészen más összefüggések és megfontolások alapján Melich már jóval korábban megőrzött régiségnek tartotta (vö. MNy. IX, 110). A nyugat-magyarországi Örvidék nyelvjárásáról ugyanilyen véleményt nyilvánított nemrégiben Moór (Acta Lingu. II, 446) is. Ez utóbbi nyelvjárás alapos ismerőjének és kutatójának, Imre Samunak is – amint azt szíves szóbeli közléséből tudom – az a véleménye, hogy ez a jelenség itt csak megőrzött régiség lehet” (Baboss 1957: 441).

A *dzs*-(k) helyzete azonban ezekben a nyelvjárásokban jóval bonyolultabb, mint-hogy a nyelvtörténeti munkákban olvasható rövidke okfejtések alapján el lehetne dönteni eredetük kérdését. Valószínűleg még egy alaposabb kutatás végén is csak azt mondhatnánk el – már ha a *dzs* egykori létezésének elfogadásából indulunk ki –, amit Bárczi a köznyelvi *gy* helyén álló felsőöri *dzs*-ről mondott: „ez lehet a *dzs*-nek [ɟ: *dzs*-nek] depalatalizációs folytatása, de lehet újabb fejlemény a *gy*-ből” (Bárczi 1967: 118; vö.

---

hangsúlyozni (akár az írásképen megjelenő melléjjellel is), hogy a francia, olasz stb. *dzs*-k a latin *g*-ből palatalizációval (= a képzési hely előre való elmozdulásával) jöttek létre.

18 „Például az északkeleti s részben a keleti francia nyelvjárásokban az ófr. affricaták egy része, a *tš* és *dž* ma is megvan *tš*, *dž* (*t*, *d*) alakban” (Bárczi 1930: 114).

19 A magyarországi latin kiejtése valójában máig sincs tisztázva, és a *gy* kapcsán is csak a bizonytalanságok biztosak, hiszen mint Fludorovits írja: „A középkori latinságban a *g* (*e*, *i*) hangértékét, mint-hogy az íráskép változatlan maradt, csak közvetve lehet megállapítani” (1937: 21). A kérdés általam ismert mindmáig legteljesebb összefoglalása: Fludorovits 1930 (kül. 281–285) és 1937 (kül. 20–25).

még 1958: 119). A nyomósabb érvek mindenesetre ezt az utóbbi lehetőséget valószínűsítik, miszerint a köznyelvi *gy* helyén álló *dzs* és az ettől elválaszthatatlan köznyelvi *ty* helyén álló *cs* egészen újkeletű jelenség (Horger 1934: 107; Deme 1956: 260–261), „olyasféle hanghelyettesítés, mint amilyen a középréses *j*-zés az *ly* terhére” (Deme 1956: 261), ami „nem kapcsolható össze konzervatív jelenségként az ómagyarban vagy még azelőtt lezajlott *dzs* > *gy* változással, azt több részlet is bizonyítja. Így pl. az, hogy Felsőőrben *cs*, illetőleg *dzs* alakú a viszonylag újonnan *j*-ből keletkezett dunántúli *ty*, illetőleg *gy* is [...]; Szépkényerűszentmártonban meg *dzs*-s a viszonylag újonnan, hangátvetéssel keletkezett *halandzsa* és a nemrégiben disszimilálódott *tándzsér* [...]; sőt Moldvában ilyen a székelyben *d* + *i* kapcsolatból palatalizálódott (*diák* > *gyák* >) *dzsák* is [...]. Sőt mindkét területen *cs* és *dzs* hangú az alaktanilag, *t* + *j* és *d* + *j* alkalmi kapcsolatból keletkezett *ty*, *gy* is: *bánaccsokat* (Felsőőr [...]), *dróccsa* (Szépkényerűszentmárton [...]) stb.” (Deme 1956: 261).

A jelenségről némileg bizonytalanabban fogalmazva, de hasonlóképpen vélekedik Kniezsa is, amikor azt fejtegeti, hogy a „közmagyar *ty* helyén álló *cs* (pl. *kucsa* 'kutya') tanúsága szerint azonban a *dž* esetleg már a *gy*-ből (*dž*-ből) is fejlődhetett” (Kniezsa 1962: 311).

Ákárhogy is, mindenesetre a magyar dialektológia és nyelvtörténet meglévő (a *dzs* szempontjából súlyos) hiányossága, hogy kutatói – talán az egy szem Murádin László kivételével (Murádin 1970) – lényegében nem szenteltek figyelmet (különösen nem tényleges nyelvjárási és nyelvjárás-történeti adatok megvizsgálása alapján) a nyelvjárási *dzs*-zés kialakulásának. Ilyen módon a jelenleg leghitelesebb és legfigyelemreméltóbb megállapítások a témában Murádin nevéhez fűződnek, aki szerint az érintett csángó dialektusokban „a *cs* és *dzs* a *ty* és *gy* terhére jelentkezik ugyan, mégpedig bármiféle eredetű *ty* és *gy* terhére, de nem kizárólagos érvénnyel [...], hanem ugyanannak a nyelvközösségnek beszédében a *dzs* és *gy* alaphangnak szeszélyes váltakozása, valamint a *gy* és *dzs* közötti átmeneti variánsoknak sokasága észlelhető. Gálffy szerint [...] a zöngétlen és zöngés hangváltozat-sor ez: *ty* ~ *tÿ* ~ *cs* ~ *cṣ* (~ *ś*); *gy* ~ *gÿ* ~ *dzs* ~ *džs* (~ *zs* ~ *zs*). Magam is, egy kis jelölésbeli eltéréssel, Szabófalván ugyanilyen hangváltozatokat jelöltem. E változatok, mint történetiségben is felfogható hangfejlődési folyamat tagjai, egyidejűleg megtalálhatók az *sz*-elő csángóság beszédében” (Murádin 1970: 335–336).

Lényegében ugyanezt mondhatjuk el az idevonható belső-mezősegi és felsőőri nyelvjárásról is: az „irodalmi nyelv két zöngétlen, /*ty*/ és /*cs*/ fonémájával (lásd pl. *korty*/*korcs*) és két zöngés, /*gy*/ és /*dzs*/ fonémájával szemben [...] csak egy zöngétlen és egy zöngés fonémája van, számos variánsban realizálódva” (Murádin 1970: 339; vö. Imre 1971: 15, 50). A csángó hangváltozatokat az előző bekezdésben említettük, a Mezőségben és Felsőőrben pedig [*cs* ~ *cṣ* ~ *tÿ* ~ *ty*], valamint [*dzs* ~ *džs* ~ *gÿ* ~ *gy*] variánsokat találunk (Murádin 1970: 339; Imre 1971: 15).

Azt, hogy igaz-e, hogy „történetileg nem egyszerűen *ty*: *cs* és *gy*: *dzs* hangcseréről van szó, hanem *ty* > *tÿ* > *cṣ* > *cs*, illetőleg *gy* > *gÿ* > *džs* > *dzs* hangváltozásról, melyet a téves regresszió tovább bonyolított” (Murádin 1970: 339–340), nem tudom megítélni, de a meglévő ismeretek alapján azzal egyet kell értenem, hogy „a jelenség egészen új keletű, nem kapcsolható össze az említett ómagyar kori hangsajátsággal, és hogy ma sem lezárult hangfejlődési folyamat, azt többféle módon is bizonyítani lehet” (Murádin

1970: 340, bizonyítékait l. ugyanitt). „Minthogy újabb hangváltozásról van szó, nyilvánvalóan eredetében is többgócú – felsőőri, csángó, mezősegi – hangjelenséggel van dolgunk.”²⁰ (Murádin 1970: 340; a felsőőri *dzs*-zésről ugyanígy nyilatkozik Horger is: 1934: 107).

Érintett nyelvjárásaink *dzs*-zésének kialakulásáról egyelőre tehát kevés ismeretünk van. Többet talán akkor tudhatnánk meg, ha a magyar obstruens mássalhangzók között megfigyelhető zöngésségi korreláció kialakulásáról, történetéről biztosabb ismereteink volnának. Ekkor esetleg világosabban állna előttünk, hogy említett dialektusainkban a *cs* : *dzs* fonémapár egy ómagyar (vagy korábbi) korban (a *cs*-hez kapcsolódó zöngés *dzs*, és a *gy* párjává vált zöngétlen *ty* megjelenésével) kialakult *cs* : *dzs* és *ty* : *gy* kettősség későbbi egybeesésének köszönheti-e ma ismert státusát, vagy esetleg mégis az történt egy vagy több ómagyar nyelvjárásban – amely(ek) később a mai *dzs*-zó dialektusok előzményei lettek –, hogy a zöngétlen *cs*-hez az a mássalhangzó csatlakozott zöngés rendszertani tagnak, amely akkoriban a mai köznyelvi *gy*-k helyén állt. Ebben az utóbbi – számomra jóval nehezebben és körülményesebben, így sokkal kevésbé hihetően magyarázható – esetben a ma is megfigyelhető állapot valóban megőrzött régiség lenne. Ennek eldöntése azonban jelenleg jószerével lehetetlen, és Murádin végszavával egyetértve: „A kérdés további vizsgálatra szorul” (Murádin 1970: 342).²¹ Így viszont azt kell mondanunk, hogy mai ismereteink alapján érintett nyelvjárásaink *dzs*-zése nem támogatja egy hajdani ómagyar *dzs* feltételezését.

Ennek ellenére azonban már a nyelvjárási *dzs*-zés történeti hátterének eddigi minimális vizsgálata (Murádin hivatkozott egyetlen tanulmánya) is több jól hasznosítható megjegyzéssel szolgál a további kutatások számára. Fontos tanulság lehet például az, ha tudjuk, hogy a „*ty* > *cs* meg a *gy* > *dzs* hangváltozás esetében, amikor fonetikailag az elülső szájpaddlhangok hátulsó foghangokká alakulnak, a képzéshelyi eltolódás zöngétlen és zöngés változata mindig együttjár. Ez tapasztalható mind a felsőőri meg a csángó, mind pedig a mezősegi nyelvjárásban. Következésképp a *ty* > *cs*, meg a *gy* > *dzs* hangváltozás egymástól el nem szakítható, illetőleg csakis együttesen vizsgálható” (Murádin 1970: 340).

Legalább ennyire lényeges a *dzs*/*gy* kérdésének megoldása szempontjából felfigyelnünk arra, hogy a jelenségben érintett fonémák egyetlen nyelvjáráson belül (sőt egyetlen személy idiolektusán belül is; vö. Gálffy 1964: 157, 158) több változatban realizálódnak, így a köznyelvi /*gy*/ helyén előfordul *gy*, *gy*, *dzs*, *dzs*, *dzs* és *gy* is. Ez nem jelenti még véletlenül sem azt, hogy például már az ómagyar nyelvjárásokban is

20 Épp ezért nincs igaza a *Magyar dialektológiá*-nak abban, hogy „az a feltevés már megdőlt, hogy e jelenség román nyelvi hatásra született volna, hiszen a magyar nyelvterület nyugati peremén is kimutatható” (Kiss 2001: 298): csángó palatalizáció (így a csángó *dzs*) kialakulására természetesen a legkézenfekvőbb magyarázat a román hatás (ezt a rendkívül bonyolult kérdést érinti is Murádin 1970: 340–342), bár az kétségtelenül elképzelhető, hogy csak a csángó palatalizált *dzs* hang maga magyarázandó román hatással, a mai köznyelvi *dzs* és *gy* kettőssége helyén tapasztalható fonéma viszont épp úgy közös eredetű, amint számos nyugat-magyarországi és székely nyelvjárási jelenség.

21 Mindenesetre meg lennének lepve, ha nem az derülne ki nyelvjárásaink *dzs*-zésének és *cs*-zésének eljövendő vizsgálata során, hogy ez a jelenség nyelvi kontaktus (pl. az érintkező román és német nyelv) hatására kezdett el kialakulni. (Vö. Gálffy 1964: 160–162.)

okvetlenül különböző (s pláne nem ennyire sokféle) allofónokkal vagy a különböző ómagyar nyelvjárásokban különböző vezérváriánsú fonémákkal kell számolnunk, de mindenképpen felhívja a figyelmet erre a lehetőségre is. Egy /dzs/ fonémát nem ismerő ómagyar nyelvjárásban – mint látható – könnyen előfordulhatott, hogy a /gy/ fonéma gy-ként, gy-ként, vagy épp – ugyan jóval kisebb valószínűséggel – dzs-ként, sőt talán dzs-ként is hangozzék.

Hogy az írásom témájául szolgáló dzs-t miért nem említtem ebben a sorban, sőt miért valószínűsítem, hogy a csángón kívül – amelynek hangrendszerében román hatásra megkülönböztető jegyként jelent meg a palatalizáltság (és így a dzs mellett egy sor további palatalizált mássalhangzót figyelhetünk meg benne) – egyetlen magyar nyelvváltozatban sem létezett, sőt nem is létezh~~et~~ett sohasem a dzs, arról írásom alább következő részében szólok.

5. A fonetika-fonológia tanúsága. Mivel a hagyományos nyelvtörténeti érvek nem szolgálnak kellő tanúbizonyossággal a dzs/gy ügyében, nemcsak érdemes, de megkerülhetetlen a fonetikai-fonológiai ismereteket is segítségül hívnunk. Már csak azért is, mert ezen kívül nem látszik egyetlen olyan bizonyításra használható eszköz sem, amellyel jelenlegi tudásunk alapján választ remélhetnénk arra a kérdésre, hogy létezh~~et~~-e egyáltalán a magyarban dzs. A kérdés tehát nem arra irányul, hogy gy vagy dzs volt-e például az ómagyarban, hanem arra, hogy elképzelhető-e egyáltalán a dzs előfordulása a magyar mássalhangzók között. Nemleges válasz esetén ez természetesen azt jelenti – amennyiben két lehetőség közül kell választanunk –, hogy csak a gy-vel számolhatunk a régi magyar nyelv hangrendszerében is.

5.1. A dzs körüli feltevések igazolására vagy megcáfolására a legkézenfekvőbb megoldásnak a feltételezett dzs-t is tartalmazó ő- és ómagyar korra rekonstruált hangrendszereknek a megvizsgálása látszik, hiszen ezek rendszertulajdonságainak az elemzésével megállapíthatnánk, hogy bennük a rekonstruált mássalhangzók a disztinktív jegyek és a korrelációk mentén valóban rendszerré szerveződnek-e, tisztázott-e az allofónok egymáshoz való viszonya, mutatja-e maga a rendszer a kérdéses dzs helyét, kapcsolatait, a dzs feltevése nem mond-e ellent a korabeli magyar nyelv fonotaktikai mintázatainak, összeolvadási, hasonulási, zöngességi szabályainak, létrejöttének és eltűnésének módja beleilleszkedik-e a bizonyított hangváltozási irányokba stb.

Egy eljövendő modern történeti hangtan – folytatva a Baudouin de Courtenay (majd a Prágai Kör) óta létező történeti fonológia hagyományait – bizonyonnyal tud majd ezekre a hangrendszerrel kapcsolatos kérdésekre felelni. A jelenlegi magyar történeti hangtan azonban sajnálatos módon – többek között azok miatt a fonológiai alapismeretekbeli hiányosságok miatt is, amelyeket Forró Orsolya a *Magyar nyelvtörténet* hangtani fejezeteit bíráló írásában (2006) tett szavá – még a válasszal kecsegtető kérdések feltevésére sem ad lehetőséget. A mai történeti hangtanból – bár alkalmanként használ a fonológiából ismerős terminusokat – feltűnően hiányzik a fonológiai és a rendszerszemlélet.

Megítélésem szerint a hangtörténet elméleti hiányosságai miatt a magyar nyelvtörténet különböző korszakaira (különösen az ó- és az ősmagyar, illetve az ezt megelőző időszakra) rekonstruált mássalhangzók nem alkotnak fonológiai rendszert, együttes (gyakran táblázatos elrendezésű) felsorolásaik nem többek, mint pusztán ilyen-olyan okokból kikövetkeztetett konzonánsok listái. Épp azért, mert ezek pusztán egyszerű

összegzései a szerteágazó hipotéziseknek és hiedelmeknek, a magyar hangtörténetben (és ugyanígy a finnugrisztikában) fellelhető hangrendszer-rekonstrukciók valójában csak nagyon kevés bizonyító erővel bírnak.

Ugyanígy problematikusak hangtörténet-kutatásunk fonetikai alapjai is: még legújabb nyelvtörténeti összefoglalásunk (Kiss–Pusztai 2003) hangtani szemlélete sem felel meg egy modern fonetika követelményeinek, sőt egyes elemeiben mind a mai napig nem sikerült túllépnie a történeti-összehasonlító nyelvészet kialakulásának, a 19. század végének és 20. század elejének hangtani nézetein.

Nem hiszem, hogy én lennék a legalkalmasabb (különösen nem ebben a tanulmányban) hangtörténetírásunk hangtani hiányosságainak áttekintésére, de a helyzet súlyosságának érzékeltetésére és kijelentéseim alátámasztására azért megemlítem, hogy a magyar hangtörténetben szinte minden olyan hang kapcsán felvethetők elbizonytalanító kérdések, amelyek a mai magyar nyelvben nincsenek meg fonémastátusban (a veláris *j*-től és „palatális” *dzs*-től a *β*-n és a *γ*-n keresztül a *χ*-ig és a *χ*-ig): vajon értelmezhetőek-e, illetve értelmezve vannak-e ezek a rekonstruált hangok és fonetikai tulajdonságaik, képzési jegyeik, vajon minden kétséget kizáróan léteztek-e egy magyar hangrendszerben?

Hangtörténetünk több olyan (művelői számára bizonyára apróságnak tűnő) fonetikai jelenségről nem vesz tudomást, amelyek pedig egyszerűbben magyarázhatóvá tennének és megokolnának bizonyos hangtörténeti sajátosságokat, változásokat. Ilyen a mai magyar leíró hangtanban triviális, a hangrendszert és működését alapjaiban meghatározó jelenség, hogy a magyar mássalhangzó-fonémák rendszere obstruensekre és szonoránsokra oszlik (más megközelítéssel: az obstruenseknél disztinktív jegyként jelenik meg a zöngéesség, míg a szonoránsoknál ez hiányzik). A zöngéességi korreláció megléte/hiánya miatt a zörej- és a zengőhangokat nem lehet azonos fonológiai viselkedésű mássalhangzókként kezelni, ezért például történeti vizsgálatukban sem előfeltételezhetjük, hogy az obstruensek és a szonoránsok azonos módon viselkedtek a hangváltozások során. E tény figyelembe vétele híján azonban mindmáig olyan téves ismeretek öröklődnek tovább hangtörténeti szakirodalmunkban, mint hogy például a veláris (a magyar terminológiában palatoveláris vagy mediopalatális) *χ* és *γ* zöngétlen-zöngés fonémapárt (/χ/ : /γ/) alkottak (E. Abaffy 2003: 123). Ezzel szemben tudhatjuk, hogy a magyar nyelvtörténetben részletesen tárgyalt *γ* (az IPA jelölésével: [ɥ]²²) csak is szonoráns lehetett (hisz különben nem vokalizálódhatott volna), ez esetben viszont nem lehet róla mint az obstruens *χ* [x] zöngés fonémapárjáról beszélni. (A *χ* [x] zöngés párjaként csak egy obstruens *γ* [ɣ] állhatott volna, azonban ennek fonémakénti létezésére semmi sem utal a magyarban.) Valószínű, hogy mire az obstruensekre jellemző zöngéességi korreláció kialakult (völna) a frikatíváknak ebben a csoportjában, a *γ* már kiveszett a magyarból. Erre mutat a *χ* > *h* hangváltozás is, ugyanis zöngés pár megléte esetén ez a módosulás aligha következett volna be.

A szonoráns *γ* kapcsán megemlíthetjük, hogy az eszközfonetikai ismeretek fényében a nyelvtörténeti adatokon túl, amelyek csak a változás tényét rögzítik, a hangszínképi vizsgálatok meg is magyarázzák, hogy miért csak a szonoráns centrális approximánsok (*β*, *ν*

22 A továbbiakban szögletes zárójelben mindig az IPA hangjelölését közlöm.

(!) *j*, *γ* [w, v, j, uɣ], és esetleg a laterális *l*, *ly* [l, ʎ]) vehettek részt a vokalizációban,²³ és hogy bármely zöngétlen frikatíva (pl. a *χ* vagy *χ̣*, l. Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 116–117) vokalizálódása miatt fonetikai képtelenség, amelynek a feltevése elméleti alapon is védhetetlen.

De ugyanígy védhetetlen az a helyzet is, hogy a hagyományos magyar nyelvészet nem vesz tudomást bizonyos fonetikai tényekről: a 19. századi születésű Setälä-féle finnugor átírás, majd ennek nyomán a magyar egyezményes hangjelölés, továbbá ezekkel együtt a magyar nyelvészek egy része (vö. pl. Kálmán 1965: 397) például nem tudja (merthogy évtizedeken át épp az ellenkezőjét tanították nekik: vö. Papp 1966: 95–96), hogy a fonetikus írásaink által *χ̣*-val jelölt magyar mássalhangzó valójában két különböző hang (sőt két különböző fonéma): egyrészt a szonoráns approximáns /j/ zöngétlen obstruens változata [ç] (azaz egy prepalatális zöngétlen frikatíva), ami a magyarban zöngétlen zörejhangok utáni abszolút szóvégi helyzetben szokott realizálódni (pl. *kapj* [kɔpç], *döjf* [døfç] stb.), másrészt pedig a /h/ legelőrébb képződő variánsa, lényegében a [x]-nál kicsit előrébb képzett veláris (vagy inkább palatoveláris) [χ]²⁴ (pl. *pech* [pex̣ ~ pex̣̣], *ihlet* [ix̣let] stb.).²⁵

Ezt a sort a *j* „hármasságának”²⁶ vagy a kétféle (obstruens és szonoráns) *v*-nek²⁷ a problémáin át biztosan lehetne még folytatni. A fonetikai-fonológiai ismeretek hiányosságainak további sorolása helyett azonban nézzük inkább a *dzs* hangtani kérdéseit!

5.2. A *dzs* hangszíne. Az első lényeges kérdés, amiről hangtörténeteink nem szoktak explicit módon nyilatkozni, a *dzs* hangszíne. Nyilvánvalóan a kutatók többsége úgy gondolja, hogy a hang fonetikus betűjele mindent elmond erről. Ez bizonyosan így is van (és a továbbiakban mi magunk is ebből kell, hogy kiinduljunk), azonban mivel időnként találkozni azzal, hogy a *dzs*-ről mint „palatális” zár-rés hangról beszélnek (Benkő 1980: 77; E. Abaffy 2003: 314), érdemes tisztázni, mivel is jár, ha ezt a hangot palatális (és nem palatalizált) hangként értelmezzük.²⁸

23 Eszközfonetikai vizsgálatokból tudjuk, hogy az approximánsok akusztikai szerkezete erősen hasonlít a magánhangzókéra (Gósy 2004: 142).

24 Bolla jelölésében: [ch] (1995: 212), Siptáréknál: [x̣] (Siptár–Szentgyörgyi 2004: 60, ugyanígy: Kassai 1998: 116), a finnugor átírás szerint: *χ̣*.

25 „A mai magyarban összesen négyféle »H-típusú« hang van: a zöngétlen glottális [h] (*hó*), a zöngés glottális [ɦ] (*ruha*), a zöngétlen veláris [x] (*doh*), valamint ennek kissé előrébb képzett változata, a [x̣] (*pech*), amelyet olykor tévesen a palatális [ç]-vel szoktak azonosítani (vö. *lépj* [le:pç]; a kérdésről l. Lotz 1965, 1976). Ezek közül a [h] és a [x] közötti különbség fonológiailag is releváns [...]. A zöngés [ɦ] a glottális [h] zengőhang után (ezen belül intervokális helyzetben) megjelenő fonetikai változata (l. Bakó 1937, Laziczius 1937, és az ottani hivatkozásokat), a *pech*-beli előrébb képzett veláris [x̣] pedig ugyanúgy viszonyul a *doh*-belihez, mint pl. a *fék* [k]-ja a *fok* [k]-jához, vagyis a közöttük levő apró fonetikai különbség fonológiailag érdektelen” (Siptár–Szentgyörgyi 2004: 60; l. még Siptár 1998, 2001: 400–404). Vö. Kassai 1998: 117–118.

26 Vö. szonoráns *j* [j] (*jó*, *vaj*) : zöngés obstruens [j] (*dobj*, *rágy*) : zöngétlen obstruens *χ̣* [ç] (*rajk*, *lépj*) (Siptár 2001: 387–395).

27 Vö. szonoráns *v* [v] (*vegyes*, *páva*) : zöngés obstruens *v* [v] (*sav*, *szívd*) : zöngétlen obstruens *f* [f] (*hívsz*, *óvtam*) (Siptár 2001: 395–400).

28 Hogy itt nem csak egyszerű szótévesztésről van szó, jól mutatja, hogy E. Abaffy például a *dzs*-t a mássalhangzókat összefoglaló táblázatában a palatális képzési helyűek közé sorolja (2003: 301). Ugyanígy járt el korábban Bárczi (1967: 111), aki a palatális *j*-vel, *ty*-vel, *ny*-nyel egy sorba helyezte a *dzs*-t, amint Kálmán Bélánál is (1965: 391, 392, 394) prepalatálisnak van besorolva ez a hang.

5.2.1. A *dzs*-t „zöngés palatális affrikataként” rekonstruáló-feltételező kutatók eljárásával, hangtani felfogásával kapcsolatosan elég határozottan kijelenthetjük, hogy ők mindnyájan pusztán valamiféle szimbólumként használják a *dzs*, ζ stb. jelöléseket, amelynek két részével (a „*dzs*”-vel és a palatalizációs vesszővel) nem valamilyen valóban létező hangot akarnak betűvel lejegyezni, hanem inkább azt akarják jelezni, hogy ennek a hangnak a *dzs*-hez is és a *gy*-hez is kapcsolódnia kell, mégpedig lehetőleg úgy, hogy mintegy meg is magyarázzák a „végeredményt”, az így jelölt hang palatális *gy*-vé válását (vö. Benkő 1980: 78). Azzal, hogy az általuk használt szimbólumnak van-e hangtani realitása „palatális” affrikataként, már nem foglalkoznak. Ami igen nagy kár, ugyanis ellenkező esetben rögtön kiderülne, hogy ugyan valóban van a magyarban palatális vagy más terminussal prepalatális zöngés affrikáta, de ez nem más, mint a *gy*.

A magyarban a *ty* és a *gy* palatális volta vitathatatlan, az affrikátákhoz való tartozásuk azonban egyesek szerint nem egyértelmű, ezért vannak, akik a zárhangok közé sorolják őket (vö. Földi 1991; fonológiai alapon: Siptár 1994: 206, 1995: 33–34). A vita koránt sincs lezárva, azonban az erősebb érvek inkább az affrikáta-besorolás mellett szólnak,²⁹ például azért, mert „fonetikailag (palatográfias és akusztikai vizsgálat szerint) a résmozzanat kiterjedése és az összidőtartamból való részesedése alapján ezek a mássalhangzók közelebb állnak az affrikátákhoz, mint a zárhangokhoz. Ezt a besorolást támasztják alá a pszichometriás (az észleletet »mérő«) vizsgálatok is” (Kassai 1994: 622; vö. Kassai 1998: 116–117; Vértes O. 1982: 106).³⁰ Az eszközfonetika számos kiváló kutatója gondolja ezt ugyanígy, például Szende Tamás is palatális zöngés affrikátákként szól a hosszú és a rövid *gy* [j]-ről (Szende 1976: 103, 1997: 115), melyeknek képzésekor „3000 Hz táján a zajsávnak kettős vagy hármas csúcsa alakul ki, a zajsáv olyan, mint a többi affrikátáé” (Szende 1976: 102).

A magyar *ty* és *gy* affrikáták tehát az *ny*, a *j* és a *ly* társaságában a magyar a palatális képzési helyű mássalhangzók csoportját alkotják (Kassai 1998: 116; Gósy 2004: 79, 83).

5.2.2. Mivel nyelvtörténetírásunk nyilvánvalóan nem egy *gy*-vel azonos hangot (azaz nem *gy*-t) képzel a *dzs* jelölés mögé, csakis az a megoldás jöhet szóba, hogy használói a betű fölötti vesszővel nem a palatális képzési helyre utalnak, hanem a palatalizációra: a posztalveoláris *dzs*-nek egy palatalizált változatára. A palatalizáció (jésítés) egy ún. másodlagos artikulációs folyamat (más néven: sajátos képzésmozzanat, mellékhangszín, különleges képzési mód stb.), és ebbeli szerepében osztozik a labializációval, a velarizációval, a faringalizációval, a laringalizációval stb. A palatális képzés(i) hely)

29 Az *ty*, *gy* zárhangként való besorolásának oka az, hogy képzésük során bennük „a nyelvhat középső része érintkezik a szájpadlással és jóval nagyobb területen, mint a dentálveoláris-predorzális ([ts] és [ɖ]) vagy alveoláris-predorzális ([tʃ] és [ɟʃ]) affrikátákban. Minthogy a nyelvhat mozgása a nagyobb tömeg miatt lassúbb, a zár átcsúszása részbe jóval később tud csak megindulni. Ez az artikulációs tény magyarázza [...] az alveolopalatális-dorzális affrikáták résmozzanatának a többihez viszonyítva rendkívül rövid időtartamát, ami miatt ezeket a hangokat a zárhangok osztályában szokták nyilván tartani” (Kassai 1980: 241).

30 A *ty* és a *gy* jele a fonetikus írásokban részben ezt a véleménykülönbséget mutatja. A magyar egyezményes hangjelölés (*ty*, *gy*) és a Nádasdy–Siptár-féle átírás (tʲ, dʲ) e tekintetben semleges, míg a finnugor átírás (t̪, d̪) és az IPA ([c, ɟ] vs. [ç, ʝ]) jelzi a felfogások különbségét, még ha a használók gyakran akkor is az egybetűs explozívajélet választják, ha egyébként affrikataként értelmezik a *gy*-t vagy a *ty*-t.

azt jelenti, hogy a képzés során az akadályt létrehozó szervpár egyik tagja a kemény szájpadrás (a palatum) lesz (a másik tag természetesen a nyelv, pontosabban a nyelvhat elülső része), a palatalizáció esetében pedig arról van szó, hogy az egyébként nem okvetlenül palatális (sőt többnyire nem palatális) képzési helyű hangok artikulálása során a nyelv háta a palatum irányába mozdul, és ezáltal a hang egy *j*-szerű színezetet kap (vö. Lazicius 1963: 52; Ladefoged–Maddieson 1996: 363).

A *palatális* és a *palatalizáció* terminusok összekeverése egy olyan nyelv esetében, mint a magyar, amelyikben nincsenek palatalizált hangok, általában nem szokott zavart okozni, a keverés oka pedig nem feltétlenül csak a figyelmetlenség, hanem sokkal inkább az a régi felfogás, ami abból indult ki, hogy a palatális hangok eleve palatalizáltak is, és fordítva. Ez tükröződik a finnugor átírás jelölésében, ahol a magyarból ismert palatális hangok egy része (*l̄, n̄*, magyar egyezményes hangjelöléssel: *ly, ny*) ugyanazzal a diakritikus jellel (vesszővel) van jelölve, mint a palatalizáció, ami Setälének abból az elképzeléséből ered, hogy ezek a hangok elsősorban palatalizáltak (1901: 40). Ugyanakkor az összefoglaló táblázatban (Setälä 1901: 41) – meglehetősen érthetetlen módon – már azonos képzési helyüként tünteti fel az összes felül vesszővel ellátott betűvel jelölt hangot, a *l̄*-en, *n̄*-en kívül a *t̄, d̄, s̄, z̄* stb. mássalhangzókat is, ami arra utal, hogy ezeket nem mint palatalizált, hanem mint dentipalatális hangokat értelmezi.³¹

Ez a megoldás végtelenül szerencsétlen, pontatlan és félrevezető, elsősorban azért, mert összemossa két különböző fonetikai (képzési) jegyet, a képzés helyét és az artikuláció egyik módját (vö. Lazicius 1963: 53, 63). De azért sem tekinthető követendőnek, mert technikailag lehetetlenné teszi az azonos helyen képződő palatális, de nem palatalizált, illetve palatális és palatalizált hangok jelölését. Márpedig ilyen hangok léteznek, akár a magyar nyelvjárásokban is találunk rájuk példát.³²

5.2.3. Tisztázva a *palatális* és a *palatalizált* fogalmak különbségét, és kizárva annak lehetőségét, hogy a pusztán tévedésen túl valóban palatális affrikátát akartak volna a *dzs*-t palatálisaként említők és rendszerezők vizsgált hangunkban látni, nem marad egyéb lehetőségünk, mint hogy a *dzs*-t palatalizált zöngés predorzo-posztalveoláris affrikátaként határozzuk meg, amit a magyar egyezményes hangjelölésben *dzs*, a finnugor átírásban *dž* (*ž*), az IPA jelölése szerint pedig [*dʒ*] (*dʒ̟*) jelöl.

A posztalveoláris *dzs* (akárcsak a *dzs*) a palatális *gy*-tól a képzés magyarban releváns helyeit nézve „egy lépésnyi távolságra” van. Az általános fonetika azonban számon tart egy közöttük elhelyezkedő másik affrikátát is, a zöngés alveopalatális [*dʒ*] (*dʒ̟*)-t. (Ez utóbbi hangot jelöli a szerb és a horvát *Đ, đ* (cirill: *Ђ, ђ*) betű, szemben a posztalveoláris *DŽ, dž* (cirill: *Дж, џ*)-vel.) Ehhez hasonló (vagy ilyen) alveopalatális hang a magyarban

31 Setälä tévedését az átírás 1953-as megújítása (*Suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus*. Helsinki) azzal igyekszik orvosolni, hogy minden főbb képzési területen belül felveszi a lágyított hangok kategóriáját (6–7), és innentől a palatalizációs vessző csak a palatalizáltságot jelöli a palatális képzési helyet nem. Így viszont a besorolás szerint – másképp, de továbbra is tévesen rendszerezve – a magyar *ty, gy, ly, ny* lágyított (liudentunet) foghangoknak (dentaalit) minősülnek, amelyek medioalveoláris megfelelőik palatalizált változataiként szerepelnek a rendszerben.

32 Vö. a moldvai csángók egy részénél megfigyelhető *l̄* és *ly* hangokat, melyekről Gálffy azt írja, hogy a „két változat nem teljesen azonos képzésű” (1964: 163).

is előfordulhat,³³ de fonémaként természetesen nem beszélhetünk róla, hiszen a magyarban disztinktív értékű képzési helyként csak a posztalveoláris és a (pre)palatális területet említhetjük.

5.3. A dzs palatalizáltsága. A feltételezett dzs mássalhangzó hangértékének tisztázása után az ebben a hangban jelzett palatalizáltság kérdését szükséges megvizsgálunk. Kniezsa úgy véli, hogy „a magyar *đž*-nek a palatalizáltsága lehetett a legkiemelkedőbb sajátága. A bizánci kútfők különben nem jelölték volna mindig gammával” (1962: 311).

Amennyiben a dzs palatalizáltságát ténynek tekintjük, adódik a kérdés: ez a palatalizáltság a dzs-nek pusztán képzési sajátossága volt, vagy a hangrendszerbeli státusát is meghatározta (a hagyományos dichotómiával: vajon e hang esetében a jésítettség fonetikai vagy fonológiai jelenség)? Hajdú Péter szerint „Kétely merülhet fel pl. azzal kapcsolatban, hogy a PU *ńc-ből keletkezett ősmagyar *ž* jésítettsége fonológiai szempontból fontos jegy volt-e, s hogy egyáltalán szükséges-e e hang jésítettségét jelezni” (1966: 112, ugyanígy 1981: 114). Benkő Loránd minderre azt válaszolja, hogy „A kérdés első részére én inkább nemmel felelnék, hiszen a *ž* jésítettsége csak ősmagyar *ž* fonéma megléte esetén, azzal szemben volna érdekes, *ž*–*ž* fonológiai kettősségre pedig nincs okunk gondolni; esetleges *ž*–*gy* fonológiai kettősség esetén [...] viszont a két hang képzésmódjának egyéb eltérései lehetnének fontosabb jegyek. A kérdés második részére azonban igent mondanék; fonetikai szempontból a *ž* jésítettsége fontos jellemző, mégpedig azért, mert általa érthető meg későbbi *gy*-vé és nem *ž*-vé, *ž*-vé stb. válása, illetőleg a *ž*-nek és *gy*-nek egy ideig csupán csekély képzéskülönbségű fonetikai változatokként való együttélése” (Benkő 1980: 78).

A Benkő adta válasz első részével – bár egy esetleges dzs : gy fonológiai oppozíció³⁴ megléte erősen vitatható – lényegében egyet lehet érteni. Sőt, ennél még szigorúbban kell fogalmaznunk a dzs : dzs oppozíció lehetőségének tagadásakor: ez a fonológiai szembenállás ugyanis nemcsak azért nem jöhetett létre sohasem a magyarban, mert nem élt egy időben nyelvünkben dzs és dzs (ilyesmire nincs adatunk, és így nincs okunk ezt feltételezni), hanem azért sem, mert a magyar nyelv egyetlen korszakára sem lehet kimutatni azt (még a fölöttébb bizonytalan hangszínű ősmagyar palatalizált mássalhangzók feltevése esetén sem), hogy a magyarban a palatalizáltság mint megkülönböztető jegy létezett volna. A magyarban (amennyiben figyelmen kívül hagyjuk a csángóban román hatásra létrejött jésített hangokat) nemcsak ma nincsenek palatalizált mássalhangzók, de soha nem is lehettek, ugyanis a palatalizáltság mint mellék-

33 Ld. a mezősegi nyelvjárás kapcsán már említett dzs-t és gy-t, amelyeket leginkább alveopalatális hangokként értelmezhetünk.

34 Vö.: „Azok az affrikációs, palatalizációs folyamatok ugyanis, melyek a *d* + palatális spiráns, továbbá a *d*, *j*, *ly* előzményeknek az említett kategóriákbeli továbbfejlődését eredményezték, elvileg, illetőleg a pusztá fonetikai relációkat tekintve *ž*-be és *gy*-be egyaránt torkollhattak. Hogy ilyen kettősség kialakult és fennállott-e avagy sem, azt csak akkor tudnánk meghatározni, ha biztosak lehetnénk abban, hogy már az ősmagyarban és az ómagyar legelején minden valószínűség szerint létező fonéma mellett volt-e hangrendszerünknek *gy* fonémája is, avagy nem, vagy legalábbis volt-e a *ž*-nek *gy*-s fonetikai variánsa, avagy nem. Mivel azonban ennek megállapításához biztos kritériumunk nincs, sőt a különféle típusú hangtörténeti előzmények a kérdést erősen bonyolítják, a *gy*-s olvasati lehetőségeket elsősorban az említett kategóriák viszonylatában nem lehet elmellőzni.” (Benkő 1980: 77–78).

hangszín és mint disztinktív jegy valószínűleg mindig is hiányzott a magyar fonéma-rendszerből.

Mindenképpen egy esetleges palatalizált /dzs/ fonéma egykori létezése ellen szól az, hogy a palatalizáltság másodlagos artikulációs folyamat, melynek megléte azt feltételezi, hogy az ezt alkalmazó nyelvben megtalálható a másodlagos artikulációs folyamat használata nélküli elsődleges hang is. Magyarán: ha egy nyelvben van például palatalizált /k/ vagy /s/ fonéma, akkor abban a nyelvben lennie kell nempalatalizált /k/-nak vagy /s/-nek is. Ez a nempalatalizált/palatalizált kettősség számos finnugor vagy szláv nyelvben kiválóan megfigyelhető.³⁵

Annak feltevését, hogy egy palatalizált fonéma feltűnésére csak akkor számíthatunk, ha az adott nyelvben megtalálható annak nempalatalizált párja is, a Jakobson és Halle által „implikációs és rétegződési törvény”-nek nevezett (Jakobson 1972: 36–37) általános (univerzális) szabályok indokolják. Az implikációs és rétegződési törvényekből tudjuk, hogy mivel minden fonológiai rendszer rétegzett struktúra, és a rétegek hierarchiája megközelítőleg egyetemes és állandó, ezért ha „két fonológiai érték között megfordíthatatlan szolidaritási kapcsolat áll fenn, a másodlagos érték nem jelenhet meg az elsődleges nélkül” (Jakobson 1972: 80–81). Napjainkban erről inkább már mint „univerzális jelöltségi hierarchiá”-ról beszélnek, melynek értelmében a nyelvbe a jelöltebb hangok csak a kevésbé jelölt után kerülhetnek bele (Kálmán–Trón 2007: 8). A jelöltség általánosító megfogalmazásban nyelvi elemeknek olyan oppozíciós viszonyát jelenti, amelyben „az összetettebb s kevésbé általános elem vagy szerkezet minősül a jelöltebbnek” (Bakró-Nagy 1999: 282; vö. Kálmán–Trón 2007: 165), azaz esetünkben egyértelműen a *dzs* lesz a jelölt a jelöletlen *dzs*-vel szemben.

A *dzs* fonológiai kérdéseit boncolgatva nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy egy disztinktív jegy csak meglehetősen ritkán szokott mindössze egy hangon vagy hangpáron jelentkezni (ha van rá egyáltalán példa).³⁶ Ha egy nyelvben van palatalizáltság, akkor az nemcsak egy hangra terjed ki, hanem az összes mássalhangzóra, vagy legalább egy-egy megkülönböztető jegyeik alapján összetartozó mássalhangzó-csoportra (a zörejangokra, a zárhangokra stb.).³⁷

A palatalizáltságnak mint megkülönböztető jegynek a magyar fonéma-rendszerben megfigyelhető hiánya meglehetősen valószínűtlenné teszi, még ha ki nem is zárja azt, hogy a kiejtésben ennek ellenére feltűnjön a jésített ejtés, azaz hogy „fonetikai szempontból” (Benkő 1980: 78) számoljunk palatalizált hangokkal a magyarban. Az efféle nem disztinktív képzési sajátosságok azonban – bár fonológiailag látszólag irrelevánsak – szintén rendszerszerűen szoktak jelentkezni egy-egy nyelvben (még koartikulációként

35 A palatalizáltságról és ennek az eurázsiai szövetségbe tartozó nyelvekben való jelentkezéséről l. Jakobson 1972: 66–73.

36 A diszjunkt (azaz korrelatív ellentétpárt nem alkotó) fonémák (pl. /p/ : /r/; vö. Laziczus 1932: 19) esetében is azt láthatjuk, hogy nem a másodlagos, hanem az elsődleges artikulációs jegyeik (képzés helye, módja stb.) révén minősülnek diszjunktoknak.

37 Ami egyébként a palatalizáltságot (lágysági korrelációt) illeti a magyar nyelv őstörténetében, ennek meglétét a finnugrisztika az uráli és a finnugor alapnyelvre feltételezi (Hajdú 1966: 45; vö. Kálmán 1965: 386), ám a köztes alapnyelvek közül már csak a finn-permire rekonstruálható, az ugor alapnyelvben pedig nem lehet palatalizációs szembenállást kimutatni (Kálmán 1965: 390).

is), és az nemigen szokott előfordulni, hogy egy (és csak egy) hang képzésében (annak viszont minden előfordulásakor) találkozzunk velük. Ismerünk olyan eseteket, amikor egy képzési jegy (legyen ez egy másodlagos artikulációval vagy épp a fonációval kapcsolatos jegy, mint például egyes nyelvek zöngétlen zárhangjainak aspirált ejtése) nem jelenik meg disztinktív jegyként, azaz fonológiailag nem releváns. Arra azonban nemigen van példa, hogy az efféle pusztán fonetikai-artikulációs sajátosságok is ne az adott hangrendszer egy jól körülhatárolható csoportjában (pl. zöngétlen zárhangok), vagy ne egy pontosan meghatározható fonotaktikai helyzetben (pl. szókezdeten), hanem egy „magányos” hangban (ráadásul annak fonetikai helyzetétől független összes előfordulásában) tűnjének fel.

A felsorolt fonetikai-fonológiai érvek alapján tehát azt kell mondanunk, hogy jelenlegi ismereteink szerint a magyar nyelvben nem volt és nem is lehetett soha palatalizált *dzs*.

5.4. A *dzs* zöngésségi korrelációja. Benkő Loránd *dzs* melletti érvelésében ezt olvashatjuk: „szövegeink hangrendszeréből a *ty* fonéma hiányzik, illetőleg csupán igen kis valószínűséggel tehető föl. Eszerint persze nemigen volt meg a későbbi zöngés-zöngétlen *gy/ty* fonémakorreláció sem, ami legalábbis gyöngíti a *gy* akár fonetikai alternánsként való meglétének esélyeit. Volt ellenben emlékeinkben bőven *cs*, s így a $\frac{z}{\check{z}}/cs$ zöngés-zöngétlen korreláció létrejöhetett, ami a palatalis zöngés affrikáta jelenlétének támasztéka lehet. Valószínűleg ennek maradványai az ilyen mai kettősségek: *agyar* : *acsarkodik*, *vigyorog* : *vicsorog* stb.” (Benkő 1980: 76–77). Ugyanezeket az érveket használva E. Abaffy már nem is valószínűségről beszél, hanem azt állítja, hogy a „*dzs* : *cs* korrelációnak [...] határozott nyomai vannak” (2003: 304), így számára nem is kérdéses, hogy az „affrikáták zöngétlen *cs*-jéhez fonológiailag zöngés párként csatlakozik a *dzs*, mind szókezdő, mind szó belseji helyzetben”³⁸ (E. Abaffy 2003: 123), mi által az ősmagyar kor végi mássalhangzórendszer „leglényegesebb újítása”, a zöngés : zöngétlen szembenállás (E. Abaffy 2003: 122) megjelenik az affrikáták között is.³⁹

Nézzük meg – most nem vizsgálva azt, hogy vajon mennyire képzelhető el egy olyan fonémarendszer, amelyikben egy palatalizált mássalhangzó egy nempalatalizálttal áll zöngésségi oppozícióban –, hogy milyen következményekkel járt volna, ha ez az állítás igaz lenne, és a *dzs* : *cs* valóban zöngés : zöngétlen párt alkotott volna az ő-, majd az ómagyar korban!

Először is ha a *dzs* a *cs* zöngés párja lett volna, akkor nagy valószínűséggel számolhatnánk azzal, hogy a *dzs* esetében is ugyanolyan változásokat láthatnánk, mint amilyeneken a *cs* is keresztülment: a *cs* előzménye az ősmagyar kor elején egy palatalizált *cs* hang volt, amelyik egyes nyelvjárásokban *cs*-vé depalatalizálódott, míg más nyelvjárásokban *s*-sé réshangúsodott (vö. E. Abaffy 2003: 120). Ennek megfelelően az ősmagyar kor végére a *dzs* helyén (nyelvjárásonként eltérően) *dzs*-nek vagy *zs*-nek kellett volna feltűnnie a magyarban. Mivel azonban a *dzs*-t és a *zs*-t csak jóval későbbi fejleményként tartja számon a magyar hangtörténet (vö. E. Abaffy 2003: 313–314, 597), okkal gondol-

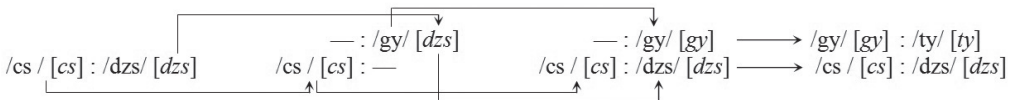
38 Anélkül, hogy bővebben kitérnénk rá, meg kell jegyezni, hogy fölöttébb furcsa fonémarendszer lenne az, amelyikben egy mind szókezdő, mind szó belseji (és bizonyos szó végi) helyzetben is előforduló mássalhangzó csak egyik vagy másik fonotaktikai pozíciójában viselkedne fonémaként.

39 Hasonlóan látja Kálmán 1965: 393; vö. még Bakró-Nagy 1999: 286.

hatjuk, hogy a *cs* és a *dzs* (ha eljátszunk is ez utóbbi hang létezésének gondolatával) nem alkothattak zöngés–zöngétlen fonémapárt.

Még inkább a *cs* : *dzs* zöngésségi oppozíció ellen szól a feltételezett *dzs* hang eltűnéseinek, pontosabban *gy*-vé alakulásának tétele. Abban az ősmagyar korban, amikor az explozívakkal kezdődően elindult az obstruens mássalhangzók között a zöngés–zöngétlen párokba való szerveződés, szinte elképzelhetetlen, hogy egy a mássalhangzórendszerbe ilyen erősen beágyazott hang, mint amilyen a *dzs* lett volna (például épp azzal, hogy van zöngétlen párja), eltűnjön. Ráadásul magányosan tűnjön el, miközben a fonológiai párja változatlan formában megmarad. Nincs tudomásunk egyetlen olyan, az ős- vagy ómagyar korban biztosan meglevő obstruensünk kiveszéséről (sőt képzésének megváltozásáról) sem, amelyik zöngés vagy zöngétlen fonémapárral rendelkezett.⁴⁰

Itt jegyezhetjük meg, hogy az ősmagyar korban az obstruensok között kialakult zöngésségi korreláció azokat az ötleteket is valószínűtlenné teszi, amelyek egy nempalatalizált *dzs*-t képzelnek el a *dzs* helyett a *gy* előzményeként (pl. Bárczi 1958: 119; Benkő 1980: 76). Egy ős- vagy ómagyar kori *dzs* a *cs* zöngés párjaként ugyanolyan erős kapcsolatokkal rendelkezett volna, mint a *dzs*, így már csak a rendszerkényszer miatt is elképzelhetetlen lett volna eltűnése vagy *gy*-vé alakulása az ómagyar kor végére. Ráadásul, ha mégis lett volna egy olyan *dzs* hangunk, amelyik az ómagyar kor végére kiveszett, akkor azt a furcsa helyzetet kellene érzékelnünk, hogy ennek a *gy*-ben folytatózó *dzs*-nek a /*cs*/ mellőli kipusztulása egy azonnal „betömendő” lyukat ütött a mássalhangzórendszeren, ezért lényegében rögtön (Abaffy 2003: 597; vö. Bárczi 1967: 114, 138) fel is tűnt helyette a ma is élő *dzs* fonémánk. Azaz az a helyzet áll elő, mintha a [dzs] hang el se tűnt volna, pusztán egy megmagyarázhatatlan fonémahasadás következett volna be:

Ennek azonban se nyoma, se realitása nincs.

Visszatérve a *cs* : *dzs* oppozíció ügyére: úgy látom, hogy a zöngésségi korreláció figyelembe vétele és a *cs*-nek a *dzs*-vel történő összekapcsolása a *dzs* létezésének bizonyításában nem jelent semmiféle segítséget, inkább ez a szempont is arról győzhet meg bennünket, hogy a magyar nyelv történetének egyik korszakában sem szükséges a *dzs* meglétével számolnunk.⁴¹

40 Az ősmagyar kor elején megvolt az obstruens *p*, *t*, *k* (E. Abaffy 2003: 116), az ősmagyar kor végén, ómagyar kor elején ezek mellett az obstruens *b*, *d*, *g*, *sz*, *z* (E. Abaffy 2003: 122, 301). Ezek mindegyike (ugyanígy a *cs*, *f*, *s* is) mind a mai napig megtalálható a magyarban. Pusztán azok az obstruensok sorolhatók fel az eltűnt fonémák között, amelyeknek hangminősége és/vagy státusa, létezésének feltételezése valamilyen okból egyébként is problematikus (*β*, *χ*, *γ*, *cs*, *dzs*).

41 Természetesen egészen más a helyzet a *gy* : *ty* viszonylatában. E két hang esetében valóban célszerű és szükséges történetüket összekapcsolva megvizsgálni, de nem azért, mert a „*dzs* > *gy* változás és a *gy* önálló fonémává válása mindenesetre párhuzamos lehetett a *ty* ómagyar kori keletkezésével és terjedésével” (E. Abaffy 2003: 314; vö. Benkő 1980: 77), hanem azért, mert ezek valóban olyan zöngés : zöngétlen párt alkotnak, amelyeknek története emiatt elválaszthatatlan.

6. Áttekintve az elmondottakat láthatjuk, hogy pusztán a magyar nyelvtörténetírásban fellelhető szempontokat, érveket figyelembe véve nem tudjuk eldönteni, hogy volt-e *dzs* a magyarban. Ha azonban mindezekhez hozzávesszük a fonetikából-fonológiából nyert általánosabb ismereteinket, akkor egészen nagy valószínűséggel kijelenthetjük, hogy a magyar nyelvben sohasem létezett palatalizált *dzs*, sőt egészen nagy a valószínűsége annak is, hogy egy nempalatalizált *dzs* sem állhatott azokon a helyeken, ahol ma *gy*-t találunk. Vissza kell tehát térnünk ahhoz a korábbi nyelvtörténeti felfogáshoz, amely szerint nyelvemlékeink *g*, *gi*, *gy* stb. betűjelei a mai magyarból is ismert *gy* hangot és fonémát takarják.

Hivatkozások

- Baboss Ernő 1957. A magyar népnév ősmagyar kori hangalakjához. *Magyar Nyelv* 53: 438–442.
- Bakos Ferenc 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bakró-Nagy Marianne 1999. Fonémakölcsönzés és jelöltségelmélet. *Magyar Nyelv* 95: 282–289.
- Bárczi Géza 1930. Ó-francia jövevényszavaink problémái. *Magyar Nyelv* 26: 109–115, 172–183.
- Bárczi Géza 1938. *A magyar nyelv francia jövevényszavai*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Bárczi Géza 1951. *A Tihanyi Apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1954. *Magyar hangtörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1962. A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez. *Magyar Nyelv* 58: 1–10.
- Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat, Budapest.
- Bárczi Géza 1967. Hangtörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest. 95–180.
- Bárczi Géza 1982. *A Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1953. *A magyar ly hang története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Lóránd [!] 1955. *Hangtörténet*. Kézirat. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest.
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bolla Kálmán 1995. *Magyar fonetika atlasz. (A szegmentális hangszerkezet elemei)*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Deme László 1941. A *g > gy* változás. *Magyar Nyelv* 37: 260–261.

- Deme László 1942. A $k > ty$, $g > gy$ és $gy > g$ változások. *Magyar Nyelv* 38: 112–116.
- Deme László 1953. A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése. (Az egyezményes hangjelölési rendszer ismertetése). *Magyar Nyelvjárások* 2: 18–37.
- Deme László 1956. *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- E. Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 106–128, 301–351, 596–609.
- Elter István 1997. A magyarok elnevezései arab forrásokban. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó, Budapest. 99–103.
- Fábián Pál 1977. Helyesírásunk s és gy betűjéről. *Magyar Nyelvőr* 101: 418–423.
- Fehér Krisztina 2011. A családfamodell és következményei. *Magyar Nyelvjárások* 49: 105–128.
- Fludorovits Jolán 1930. Latin jövevényszavaink hangtana. *Magyar Nyelv* 26: 45–53, 118–124, 189–200, 276–284, 370–380.
- Fludorovits Jolán 1937. *A magyar nyelv latin jövevényszavai*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Forró Orsolya 2006. Néhány észrevétel a magyar történeti hangtan szemléletével kapcsolatban. In: Cser András (szerk.): *Köszöntő kötet Szende Tamás tiszteletére*. Open Art, Budapest. 31–36.
- Földi Éva 1991. [j], [c] – zárhang vagy affrikáta? In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest. 185–191.
- Gáldi László 1941. Oláh nyelvjárási elemek a magyarban. *Magyar Nyelv* 37: 358–360.
- Gálffy Mózes 1964. A moldvai csángó nyelvjárás mássalhangzó-rendszere. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 8: 157–167.
- Gombocz Zoltán 1909. Lágý és langyos. *Nyelvtudományi Közlemények* 39: 226–228.
- Gombocz Zoltán 1916. Történetelőtti $j > gy$ -változás? *Magyar Nyelv* 12: 19–20.
- Gombocz Zoltán 1925/1950. *Hangtörténet*. Második kiadás. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gulya János 1977. Megjegyzések az ugor őshaza és az ugor nyelvek szétválása kérdéséről. In: Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 115–121.
- Gulya János 1981. Finnopermisches, Ugrisches, und Uriranisches. In: Ikola, Osmo (szerk.): *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Pars VI. Turku. 371–376.
- Györke József 1940. A $-gy$ névszóképző. *Magyar Nyelv* 36: 34–41.
- Hajdú Péter 1966. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba. (A magyar nyelv finnugor alapjai)*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter – Domokos Péter 1978. *Urali nyelvrokonaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Herman József 1966. *A francia nyelv története. (A latin nyelvtől az újlatin nyelvekig)*. Gondolat Kiadó, Budapest.

- Honti László 1997. Ugor alapnyelv: téves vagy reális hipotézis? In: Honti László: *Az ugor alapnyelv kérdéséhez*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszéke – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest. 40–61.
- Horger Antal 1934. *A magyar nyelvjárások*. Kókai Lajos kiadása, Budapest.
- Imre Samu 1971. *A felsőöri nyelvjárás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jakobson, Roman 1972. *Hang – jel – vers*. 2. bővített kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Jakubovich Emil – Pais Dezső 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Danubia, Pécs.
- Kakuk Zsuzsa 1996. *A török kor emléke a magyar szókincsben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla 1965. A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása. *Magyar Nyelv* 61: 385–398.
- Kálmán László – Trón Viktor 2007. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Második, bővített kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kassai Ilona 1980. A magyar affrikátákról időtartamuk alapján. *Magyar Nyelvőr* 104: 232–245.
- Kassai Ilona 1994. A fonetikai háttér. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. kötet. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 581–665.
- Kassai Ilona 1998. *Fonetika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kniezsa István 1928. *A magyar helyesírás a tatárjárásig*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Kniezsa István 1947. Lengyel. *Magyar Nyelv* 43: 241–243.
- Kniezsa István 1952a. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kniezsa István 1952b. *A magyar helyesírás története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kniezsa István 1959. *A magyar helyesírás története*. Második, javított kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kniezsa István 1962. A *t*, *d* hangok ősmagyar és ómagyar palatalizációi. (A Halotti Beszéd *latiatuc* stb. olvasása). *Magyar Nyelv* 58: 305–312.
- Köpeczi Béla (főszerk.) 1986. *Erdély története. I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Laziczius Gyula 1932. *Bevezetés a fonológiába*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Laziczius Gyula 1963. *Fonetika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ladefoged, Peter – Maddieson, Ian 1996. *The sounds of the world's languages*. Blackwell Publishing, Oxford.
- Márton Gyula 1942. *A rumén nyelvtan első három kötetének magyar eredetű anyaga*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár.
- Márton Gyula 1969. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Márton Gyula 1972. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Melich János 1913. A magyar tárgyas igeragozás. (Alaktani fejtegetés). *Magyar Nyelv* 9: 1–14, 58–67, 105–111, 152–161, 207–212, 248–254, 297–306, 337–345, 392–399.

- Melich János 1914. A magyar nyelv ófrancia jövevényszavai. *Magyar Nyelv* 10: 385–406.
- Mészöly Gedeon 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Moór Elemér 1947. A magyar nyelvtörténet őstörténeti vonatkozásai. *Magyar Nyelvőr* 71: 39–42.
- Moór Elemér 1953. A magyar népnév eredetének kérdéséhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 54: 75–95.
- Murádin László 1970. Egy mezőségi mássalhangzó-változás. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 14: 335–342.
- Németh Gyula 1912. Nyelvünk régi török jövevényszavai. *Magyar Nyelvőr* 41: 398–401, 452–455.
- Németh Gyula 1929. A magyar népnév legrégebb alakjai. *Magyar Nyelv* 25: 8–9.
- Németh Gyula 1930. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Pais Dezső 1950. *Iránylevelek a magyar hangtörténet tárgyalásában*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Pais Dezső 1953. Nyék törzsnevünk és ami körülötte lehetett. *Magyar Nyelv* 49: 278–293.
- Picoche, Jacqueline – Marchello-Nizia, Christiane 1996. *Histoire de la langue française*. Nathan, Paris.
- Papp István 1966. *Leíró magyar hangtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Róna-Tas András 1978. *A nyelvrokonság. (Kalandozások a történeti nyelvtudományban)*. Gondolat, Budapest.
- Róna-Tas András 1996. *A honfoglaló magyar nép. (Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe)*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Salminen, Tapani 1997. Facts and myths about Uralic studies. *Sprachtypologie und Universalienforschung* 50: 83–93.
- Setälä, Eemil Nestor 1901. Über Transskription der finnisch-ugrischen Sprachen. *Finnisch-ugrische Forschungen* 1: 15–52.
- Siptár Péter 1994. A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 183–272.
- Siptár Péter 1995. *A magyar mássalhangzók fonológiája*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Siptár Péter 1998. A H-féle hangokról. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Budapest. 174–179.
- Siptár Péter 2001. Három felemás magyar mássalhangzó. *Magyar Nyelv* 97: 385–404.
- Siptár Péter – Szentgyörgyi Szilárd 2004. A magyar H-féle hangok optimális elemzése. *Nyelvtudományi Közlemények* 101: 57–90.
- Szende Tamás 1976. *A beszéd folyamat alaptényezői*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szende Tamás 1997. *Alapalak és lazítási folyamatok*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 1999. A szent mókus, avagy a módszer buktatói. In: Pozsgai Péter (szerk.): *Tűzcsiholó. (Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére)*. Táton Kiadó, Budapest. 345–365.

- Vértés Edit 2001. Az előmagyar mássalhangzók fejlődésének néhány problémája. *Magyar Nyelv* 97: 405–423.
- Vértés O. András 1982. A magyar beszédhangok akusztikai elemzésének kérdései. In: Bolla Kálmán (szerk.): *Fejezetek a leíró magyar hangtanból*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 71–113.
- Zink, Gaston 1991. *Phonétique historique du français*. Presses Universitaires de France, Paris.

Summary

Palatal (?) dzs in Hungarian

According to the general consensus of Hungarian historical phonologists, Modern Hungarian *gy* developed from an Old Hungarian voiced palatal or palatalized affricate, i.e. *dzs*. The present paper argues that it is impossible to (dis)prove the existence of such a consonant based solely on the considerations and evidence available in Hungarian historical phonology. If, however, we make use of what is known in general phonetics and phonology, we may conclude with considerable certainty that Hungarian has never actually had a *dzs* consonant. The final conclusion drawn by the paper is that Hungarian historical phonology should probably return to the formerly held assumption that the *g*, *gi*, *gy*, etc. graphemes found in Hungarian historical documents represent the familiar *gy* sound and phoneme.

„...hogy legyen a víznek lefolyása...”

Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére

Szerkesztette

BENŐ ATTILA, FAZAKAS EMESE, KÁDÁR EDIT

ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
KOLOZSVÁR, 2013